

TAMÁS ILDIKÓ

NYELVROKONSÁG, MŰFORDÍTÁS, NÉPKÖLTÉSZET AZ ARANY
JÁNOS ÁLTAL SZERKESZTETT SZÉPIRODALMI FIGYELŐ ÉS
KOSZORÚ HASÁBJAIN

Előjáróban

Az Arany János által szerkesztett hetilapokban először azt vizsgálom, hogy hogyan jelent meg bennük a finnugor nyelvrokonság kérdése, amely a korabeli értelmiség köreiből élénk vitákat lobbantott fel. (Összehasonlításképpen áttekintem a korszak néhány más, jelentős folyóiratában bemutatott rokonságképet is, hogy kirajzolódjon, mennyire volt egységes vagy éppen széttartó a közvélemény-formáló sajtótermékek kommunikációja e témában.) A finn népköltészet felfedezése és a 19. század közepétől megjelenő magyar fordításai szintén a nyelvrokonság kérdésére irányították a figyelmet, ami a tudományos diskurzuson túl a szélesebb irodalmi és társadalmi kontextusba is átkerült. A tudomány és az irodalom a 19. század derekán kibontakozó esszéírói gyakorlat révén összetalálkozott, hiszen ez a műfaj kínálta a legalkalmasabb formai keretet a művelt olvasóközönség tájékoztatására a legkülönfélébb témákban. Erről az új publicisztikai lehetőségről ír plasztikusan gróf Mikó Imre a *Koszorú* legelső számának bevezető írásában:

„És lesz e lap classicus ismeretek koszorúja. A szellemnek egyedüli éltető légköre a gondolkodás és ismeretek. Ki mint gondolkodni képes, úgy ír, kinek mennyi ismerete, annyi tudományi értéke. Idő kell a léleknek az alkotásra, idő ismeretek gyűjtésére. Mint a nedv és napsugár a növényi életnek, oly szükséges létfeltétele e kettő a szellemi munkásságnak. A ki tudományos ismereteink tömegét saját productio útján növeli, nem csak a miénk, de az emberiség hálájára is érdemes; olyan ő, mint azon gazda, a ki saját határán gonddal-bajjal ásott kútvizével termékenyíti meg földét. A ki az ó és új-kor classicus műveinek s lángelméinek ismereteit ülteti át irodalmunkba, olyan mint azon okos földmives, a ki távoli völgyek vizét csatornán vezeti földeire s így azt kétszeres termékenységre képesíti. [...] *Tiszta nyelv és irály, alapos tárgyalási mód, higgadt és elvek körül járó vita; mindenek fölött pedig oly előadás, hogy a tudomány*

komolyságát ennek vonzatossága mérsékelje, az elméletek elvontságát az előadás természetes könnyűsége s némi költőiesség elevenítse.” (MIKÓ, 1863, 2–3.) [Kiemelés: T. I.]

Tanulmányom második felében a folklór és a szépirodalom korabeli koncepcióit a nyelv standardizálása és a fordításelméleti viták tükrében mutatom be. Más népek népköltészetének és irodalmának közreadása bár számos kérdést felvetett, a viták a műfaj-, szerző- és témaválasztásokon túl egy-egy nép/nemzet lelki alkatát („népkarakterét”) is megtestesítő nyelv(ezet) fontosságát állították a középpontba. A magyar irodalmi nyelv megalkotása, a népi és az elit irodalmi stílus idealizált elegyének létrehozása és a külföldi irodalom recepciója a 19. század derekán sok szálon kapcsolódtak össze. A fordítástervezetek kapcsán megfogalmazódó központi kérdések egyrészt a válogatásra vonatkoztak (azaz mit kell/szabad fordítani), másrészt pedig a hitelesség mibenlétére (tehát a teljesen szöveghű tolmácsolás vagy az esztétikai érdek, a nevelő szándék elsőbbségének meghatározására).

Arany János szerkesztői tevékenységéről

A szélesebb társadalmi igényeket kielégítő ismeretterjesztő lapok szükségessége már az 1830-as évektől kezdve megfigyelhető, a század közepére azonban a hetilapok alapításának száma figyelemre méltóan megnőtt. Arany János két folyóirata, a Szépirodalmi Figyelő, majd az azt követő *Koszorú* alapításának körülményeivel, jelentőségével kapcsolatban Riedl Firigyest idézem:

„Arany értekezéseinek jó része abba az időbe esik, midőn a Figyelőt és Koszorút szerkesztette. E két folyóirat révén a visszavonúlt, magába zárkózott Arany közvetlen összeköttetésbe lép a nagyobb közönséggel. Midőn a politikai élet ismét megindult Magyarországon, midőn a nyilvános bírálat lehetősége meg volt adva az állam ügyeiben, az irodalom is megkövetelte jogait. Az ötvenes évek, az elnyomatás szomorú évei, nem voltak éppen kritikusok; magyar könyvet írni vagy olvasni szinte hazafiúi tett volt, melyet a szigorúan mérlegelő bírálat nem igen zavart meg. Arany Budapestre érkezve, 43-ik évében, mintha ifjúságának másodvirágzását érné; minden irányban tevékeny munkása lesz az irodalmi életnek; 1860. végén megalapítja a Szépirodalmi Figyelőt, melyet 1863-ban a Koszorú követ: két folyóirat, a minő e nemből azelőtt és azóta nem volt irodalmunkban.” (RIEDL, 1887, 249.)

A *Figyelő*nek 1860 novemberétől 1862 októberéig 156, a *Koszorú*nak pedig 1863 januárjától 1865 júniusáig összesen 130 száma jelent meg, a hazai ügyek ismertetése mellett csak az utóbbiban körülbelül 700 külföldi vonatkozású, vagy idegen nyelvből fordított cikkkel (HÁSZ-FEHÉR, 2016, 25.). Míg a *Szépirodalmi Figyelő* egy szűkebb olvasóközönséget célzó, intellektuálisabb lap volt, a *Koszorú* esetében már az alcímből (Szépirodalmi s általános műveltség terjesztő hetilap) és a bevezető írásból kiderül, hogy új lapját az irodalom központi szerepe mellett Arany színesebb tematikával, az ismeretterjesztés és népművelés szándékával, és a tágabb közönség számára kívánta elindítani: „e lapban dal és regényköltő a történetnyomozóval, műtész a bölcselővel, a kezdő tehetség a veterán íróval egyesülve lesz. [...] felette nagy a szükség oly lapra, mely közirodalmi és esztétikai kérdésekben s általában műizlés dolgában biztos tájékoztató pontokat nyújtson.” (MIKÓ, 1863, 2.).

A kor sajtókiadási gyakorlatához igazodva mind a *Figyelő*, mind a *Koszorú* lapszámjai a közel azonos időben megjelent folyóiratokra vonatkozó keresztivonatkozásokat tartalmaztak, sőt számos alkalommal vettek át írásokat például a *Budapesti Szemlé*ből, az *Akadémiai Értesítő*ből, a *Magyar Nyelvből* és a *Nyelvtudományi Közlemények*ből (és természetesen számos külföldi forrásból, például az *Europa – Chronik der gebildeten Welt*ből). Mindebből látszik, hogy már önmagában e két lap tanulmányozása által betekintheünk a szélesebb korabeli sajtókommunikációba is. Az akadémiai hírek folyamatos tolmácsolása a *Szépirodalmi Figyelő*ben is megfigyelhető, a *Koszorú*ban a „Vegyes” címet viselő rovat rendszerint a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia híreivel kezdődik. A további, nyelvrokonsággal, fordítási és szövegközlési problematikával foglalkozó vizsgálatok szempontjából fontos kitérni a szerkesztői felelősség kérdésére. Felmerülhet a kérdés, hogy a *Figyelő*ben és a *Koszorú*ban megjelent írások mennyiben tükrözték Arany saját véleményét, azaz levonhatók-e következtetések Arany nyelvrokonságra, folklórra, fordítási elvekre vonatkozó gondolkodásáról azokból az írásokból is, amelyek végén nem áll ott a névjegye? Hász-Fehér Katalin kutatásai Arany a *Figyelő*ben és a *Koszorú*ban kifejtett írói–szerkesztői tevékenységéről arra engednek következtetni, hogy az anonim írások jelentős része, és a változatos monogramokkal és egyéb jelzésekkel¹ ellátott írások szerzője is maga Arany (HÁSZ-FEHÉR, 2016). A jelen vizsgálat tárgyát képező két folyóiratban nyomtatásban is megjelent szerkesztői lábjegyzetek, illetve a publikált anyagok forrásául használt irodalomban megtalálható „Arany-kézjegyek” is tanúsítják, egyrészt, hogy néhány lapszám kivételével ő választot-

¹ Néhány aláírás-típus (pontosabban monogram és jelzés), amelyekkel Arany saját írásait látta el a *Figyelő*ben és a *Koszorú*ban: A. J.; AJ; A; M.P.; -x; y; -y; -y-s; --; *; ***; # stb. (HÁSZ-FEHÉR, 2016, 60–63.)

ta ki a közlendő külföldi és hazai írásokat (HÁSZ-FEHÉR, 2016, 25.), másrészt, hogy ahol saját véleményétől túlságosan eltérőnek érzett egy-egy írást, annak egyértelmű – bár mindig visszafogott és diplomatikus – módon hangot adott. Összességében tehát feltételezhetjük, hogy a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* hasábjain megjelent tartalmakból levonhatók következtetések Arany álláspontjára vonatkozóan, még ha nem is azonos biztonsággal és érvényességgel. Hasonló véleményt fogalmaz meg Deák Ágnes:

„Tudjuk természetesen, hogy kockázatos vállalkozás egy folyóirat tartalmából egyenes következtetéseket levonni a szerkesztő nézeteire vonatkozóan. Különösen igaz ez a tárgyalt időszakra, amikor a nagy politikai felszabadulás közepette is érvényben maradtak az 1852-ben kihirdetett sajtórendtartás szigorú előírásai, melyek tiltották és szigorúan szankcionálták az irodalmi, közművelődési lapok számára a politikai kijelentések terére való kirándulást, az előzetes cenzúra és az utólagos megtorlás eszköztárát kombináló sajtófelügyelet pedig súlyos pénzügyi veszteségekkel és bírósági ítéletekkel az öncenzúra védekező mechanizmusait erősítette a sajtó munkásaiban: szerzőkben, szerkesztőkben, kiadókban egyaránt. [...] Arról is tudomásunk van, hogy a Koszorú esetén ennek a rovatnak [Vegyes] a szerkesztését Szász Bélára bízta, korábban is részt vehetett a rövidhírek összeállításában Salamon Ferenc, illetve Gyulai Pál, majd fia, Arany László, s Arany nem tartotta feltétlenül szükségesnek, hogy a lapjában megjelent valamennyi állítással és véleménnyel egyet kelljen értenie.² Mégis, lapjait áttanulmányozva Keresztury Dezső véleményét magunkévá téve fogtunk neki a részletes elemzéshez: »mindkét lapjának egészét átszötte a szellemi jelenlétét, egyetértését vagy ellenkezését, örömét vagy kétségeit, a nemzeti művelődés ügyében adott tájékoztatásait jelző, kíséző megjegyzéseivel, glosszáival, üzeneteivel s hasonlókkal«, »mindenféle «vegyes» hírnek, a hírekkel, cikkekkel kapcsolatos megjegyzéseknek ő volt a sugalmazója és korrektora: legalább szelleműjjának nyomait viselik tehát.«³ S valóban, mivel néhány alkalommal szerkesztői jegyzetben elhatárolta magát Arany a rovat szerkesztőjének véleményétől, feltételezhetjük, hogy az ettől eltérő esetekben szemléletmódja és véleménye nem állt messze attól, ami a lap e rovatában megjelent.” (DEÁK, 2017, 158.)

² MIKLÓSSY, 1985, 661; a Tárca rovat kapcsán Arany nyilatkozatát szerkesztői alapállásáról lásd: vö. ARANY JÁNOS: Visszatekintés. SZF I. 36. sz. 561–567.; vö. NÉMETH G., 1963, 349–360. [A lábjegyzet átvétel Deák Ágnestől az idézettel együtt.]

³ KERESZTURY, 1987, 205, 206–207.

A szerzői és szerkesztői felelősség összekapcsolódása egy sajtótermék esetében megfigyelhető volt a 19. században is. A *Figyelő* egyik számában Brassai Sámuel kifejezetten azért szól az olvasóhoz, hogy kemény bírálatának, ítélkező szavainak ne a szerkesztő, vagy a lap lássa kárát: „Csak arra kérem önöket, ne lakoltassák e lapok szerény szerkesztőjét (ha csakugyan ki meri nyomtatni) azért, a mi ha hiba, csak az én nyers szám hibája, és a melyért én magamra is veszem az egész felelőséget.” (BRASSAI, 1861, 290–291.)

„Nyelvében él a nemzet!”

A főcímben felsorolásként szereplő három téma (nyelvrokonság, műfordítás és népköltészet) a 19. század közepét jellemző főbb diskurzusok és az Arany János által szerkesztett sajtóirodalom alapján történő feldolgozása önmagában is megtölthetne egy-egy külön tanulmányt. A korabeli források tanulmányozása során azonban úgy láttam, hogy e három terület nemcsak a vizsgált korban, de még hosszú évtizedekig, egymással olyan szoros összefüggésben formálódó közös nyalábot alkot, amit egységében is érdemes vizsgálat tárgyává tenni. A magyar irodalmi nyelv megalkotása, a népi és az elit irodalmi stílus idealizált elegyének létrehozása és a külhoni irodalom recepciója sok szálon kapcsolódott egymáshoz, az irodalom pedig „saját ügyének érezte” a nyelvtörténetre, nyelvrokonságra vonatkozó paradigmákat. Ez jellemezte még a 20. század első évtizedeinek tudományos szemléletét is. Az 1913-ban Ferenczi Zoltán főszerkesztésében megjelent magyar irodalomtörténet első fejezete Simonyi Zsigmond *A magyar nyelv eredete* című írása, amelynek első soraiban ezt olvashatjuk:

„Minden nemzetnek legjellemzőbb tulajdona, legféltettebb kincse, legnagyobb büszkesége a nemzeti nyelv. S a nyelvvel oly szoros kapcsolatban vannak a népnek lelki tulajdonságai, művelődése mozzanatai, s különösen az irodalom fejlődése, hogy az irodalomtörténet bevezetésében méltán foglalhat helyet a nyelv eredetének és történetének vázlata.” (SIMONYI, 1913, 1.)

Az 1880-as évek elején lezajlott „ugor–török háború” néven ismertté vált tudományos vita Simonyinál „ugor–török irodalmi harc”-ként szerepel, demonstrálandó, hogy nem a nyelvészek belső vitájának tekintették csupán, hanem szélesebb körre tartozó és irodalmi érdekeltsgű ügynek (SIMONYI, 1913, 41.). A 19. században alapított irodalmi és közéleti folyóiratok folyamatosan

tudósítottak a nyelvészeti kutatások eredményeiről, a *Magyar Nyelvészetben*, a *Nyelvtudományi Közleményekben* megjelent fontosabb írásokról, és általában az akadémia jelentősebb nyelvészeti tárgyú eseményeiről. A nyelvészet, úgy, mint a magyar nyelv fejlesztésére, oktatására, és úgy is, mint a nyelv történetének, rokoni szálainak feltárására hivatott diszciplína, erősen hatott az irodalomra. A nyelvészet és az irodalom mint tudománysszakok szoros összefonódása a 19. század második felében érthető, hiszen mindkettő fókuszában a magyar nyelv – akkoriban erősen nemzeti – ügye állt. A népnyelv⁴ és a népköltészet felemelése is ebben a korszakban vált központi ideológiává, jöllehet, már a korábbi századokban is megfogalmazódott ennek szükségessége, miként a népkarakterológia népköltészet általi vizsgálhatósága is. Már Sylvester János 16. századi *Újtestamentumának* egyik jegyzetében megtaláljuk ennek az elvnek a megfogalmazását: „melyekben [értsd: a virágénekekben] csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelisben, mely nem egyéb, hanem a magyar poézis” (idézi SIMONYI, 1913, 1.). A 18. század második felétől kezdődően elindult, majd a 19. század folyamán kiteljesedett az a felfogás, miszerint a nemzet és a nemzeti nyelv léte feltételezik egymást (szemben a korábbi természetes nyelvi, nemzetiségi sokszínűséggel, és a latin nyelvhasználat közéleti szerepének természetességével). A magyar nyelv státuszának emelkedésével egyszerre teremtődött meg a nyelvújításnak, a nyelvművelésnek, az irodalom népiességen keresztüli megújításának feltétele és szükségessége, továbbá a műfordítás elvi alapjainak a felállítása. Ennek köszönhetően a nyelvi (és nyelvészeti), irodalmi, esztétikai diskurzusok áthatották és nagyban meghatározták a korszak szellemi életét. A nyelvi/nyelvészeti problémáknak, vitáknak tehát természetes „lelőhelye” egy 19. századi irodalmi folyóirat. A nyelvészeti és irodalmi kérdések szoros kölcsönhatását Arany is több alkalommal megfogalmazta. A *Figyelő* egyik számának első írását így vezeti be: „Van-e helye széptani folyóiratban e nemű fejtegetésnek? A kérdésre egy másik kérdésben adok feleletet. Szükséges-e, hogy a szép tudományokkal, kivált pedig a költészettel foglalkozó egyén a nyelv sajátágiba is minél avatottabb legyen? (...) Igen.” (ARANY, 1861a, 593.)

A nyelvhasználat rövid történeti áttekintése után a továbbiakban azt vizsgálom, milyen a szélesebb (azaz a szűk tudós társaságokon túli) fogadtatása a – korabeli szóhasználatnál élve – *finn nyelvekkel* való rokonításnak, illetve mennyiben tükrözik ezt az Arany János által szerkesztett folyóiratokban teret

⁴ A népnyelv meghatározását Tolcsvai Nagy Gábortól kölcsönözöm, és tanulmányom egészében ebben az értelemben használom: „népnyelv mint a magyar nyelvjárások teljessége, illetve egy abból már a 19. században elvont általánosabb magyar, paraszti nyelv(változat)” (TOLCSVAI NAGY, 2010, 15.).

kapó vélemények. Bemutatom, milyen narratívumokhoz, értékpreferenciákhoz volt hozzáférése a nagyközönségnek a sajtóorgánumokon keresztül, milyen kommentárokkal közvetítették a lapok szerkesztői és szerzői az akadémia nyelvészeti eseményeit. A sajtóforrások alapján megvizsgálom, hogy igazolást nyer-e az a – finnugor nyelvtudomány történetével kapcsolatban gyakran ismételt, máig adatolhatatlan – vélekedés, miszerint a „finnugor elméletet” a vesztes szabadságharc után egy újabb osztrák támadásként értékelte a meg-alázott, reményét veszített magyar elit. Tetten érhető-e az éppen alakuló hazai finnugrisztika eredményeinek pro vagy kontra politizálása a *Figyelő* és a *Koszorú* írásaiban? Számolhatunk-e a – különböző intenzitással, de még működő – cenzúra befolyásával a nyelvrokonság-tematika kommunikálásával kapcsolatban?

A nyelvrokonság, és ami mögötte van...

A nyelvek közötti kapcsolatok tudományos alapú tisztázásának igénye már az ókorban felmerült, és egyes indiai gondolkodók máig érvényes megállapításokat tettek a nyelvek természetével kapcsolatban már az i. e. 4. században. A történeti és összehasonlító nyelvészet elméleti alapvetései és módszerei azonban csak a 19. században kezdtek kibontakozni, így az értelmiségi elit, és az érdeklődő, újságolvasó nagyközönség figyelmét egyaránt megragadták a nyelvrokonítással kapcsolatban felmerülő kérdések és viták. A humanizmus, a reneszánsz és a reformáció nyomán és hatására Európa-szerte lángolt – Bovillus szavait (1533) kölcsönözve – „a különböző népek között a saját nyelvük elsőbbsége körüli vetélkedés” (idézi HEGEDŰS, 1998, 289.). Ebben a kontextusban a lényegi kérdés az volt, hogy „melyik nyelv áll közelebb a feltételezett ősnyelvhez” (HEGEDŰS, 1998, 289.), amely nem más, mint a Biblia nyelve. A korabeli vélekedések szerint csak a héber lehetett a „lingua sancta”, és a rokonítás célkitűzése ennek szellemében fogalmazódott meg. A sémi nyelvrokonítás nálunk is tartotta magát egészen a 18. század végéig, bár a látókör fokozatos kiszélesedésével. „Még a nagy Révai sem tudott a héber rokonság gondolatától szabadulni, – írja Simonyi – s ez annyira megrontotta sok tudósunknak nyelvészeti módszerét, hogy nemcsak a magyarhéber [sic!] szóegyeztetésekből, hanem a szófejtésben egyáltalán a legkalandosabb »délibábos« nyelvészkedést mívelték” (SIMONYI, 1913, 4.) Kalmár György 1770-ben már felvetette a héber mellett a káld, arab, perzsa, szkíta és török nyelvek irányába mutató kapcsolatok lehetőségét is. A 19. század elején, szintén tőlünk nyugatra született és erőre kapott új áram-

lat hatására a szanszkrit nyelvvel való kapcsolatot nyomozták mindenfelé. A szanszkrit tanulmányozásából nőtt ki magát fokozatosan az indogermán, illetve az indoeurópai nyelvudomány. A magyarság történeti tudatának évszázadokon keresztül fontos alapköve volt a hun–magyar kapcsolat. Ez, természetesen, a nyelvhasználat kérdéskörében is központi szerepet kapott. A hun–szkíta–magyar azonosítást a 18. században olyan nevek „fémjelezték” mint Bél Mátyás és Pray György (HEGEDŰS, 1998, 386.). A nyelvrokonságra vonatkozó hun elmélet tovább élt a 19. században is, és meglepő módon néhány magyar szerző mellett (mint Révai Miklós, Szombathy Ignác) inkább külföldi – főként német – szerzők munkáiban (J. Chr. von Engel, J. A. Fessler, A. de Gerando, S. Cassel). A 18. század közepétől a sémi és hun nyelvrokonítás mellett begyűrűzött a magyar értelmiség körébe egy harmadik áramlat is, nevezetesen, hogy a magyar egyik nyelvnek sem leszármazottja, maga is egy ősnyelv. A 19. század egyik polihisztoraként számon tartott Brassai Sámuel – a *Szépirodalmi Figyelő*ben olvasható írásában – is a magyar nyelv eredetisége mellett érvel, szembe állítva azt a „nyugati, származtatott, zagyva nyelvek”-kel.⁵ A társtalannul, a nyelvi szigetként létező magyar nyelvről nyilatkozott jóval később még Kazinczy is: „A mi nyelvünk, anya, leány ’s ismert rokon nélkül, úgy áll a’ több Nyelvek között, mint a’ Phoenix.” (HEGEDŰS, 1998, 386). Az ősnyelvelmélet egyik legismertebb magyar hirdetője Horvát István volt (1784–1846), aki – mai terminológiával élve – népetimológiák, de még inkább saját fantáziája révén kereste a különböző magyar és nem magyar szavak közti kapcsolatokat, pl.: Boszporusz ~ ’vas-poros’, Herkules ~ ’harkályos’, Karthago ~ ’kardhágó’, Ádám ~ ’átadám (az almát)’, Kopenhagen ~ ’Kappanhágó’ (BERECZKI, 2010, 37.). A mai magyar köztudatban elég bizonytalanul értelmezett turáni kérdéskör Zsirai Miklós szerint Max Müller nevéhez kapcsolható (HEGEDŰS, 1998, 388.). Valójában Chr. Cr. J. Bunsen már a 19. század közepén a turáni nyelvek közé rendelte azokat a nyelveket, amelyek a sémi és az árja nyelvcsaládokon kívül esnek. Ami a 19. századi magyar közvéleményt illeti, nem fogadták feltűnő elragadtatással a turáni elméletet. Hunfalvy Pál kételkedésének adott hangot, Csengeri Antal és mások pedig meglehetősen közömbösséggel fogadták (HEGEDŰS, 1998, 394.). A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az idők során változott a turáni jelző jelentéstartománya.

A finnugor nyelvcsalád felfedezése több mint 300 évre nyúlik vissza és a hamburgi Martin Fogel (1634–1675) nevéhez kapcsolható, aki 35 finn és magyar szót hasonlított össze, amelyek közül 23 ma is helytálló. A későbbiekben

⁵ „Az etymologia zsarnok hatalma hasznos, sőt kikerülhetlen szükséges lehet azokban a nyugati, származtatott, zagyva nyelvekben: de biz’ a miénk eredetiségiről csakugyan tarthatunk valamit e tekintetben is...” (BRASSAI, 1862, 130.).

a német filozófus, G. W. Leibnitz játszott fontos szerepet a diszciplína alakulásában. A 18. században F. J. von Strahlenberg kutatott finnugor és altaji népek között 13 éven keresztül és a magyart a finn, a vogul, a mordvin, a cseremisiz, a zürjén, a votják, az osztják, az észti és a lív nyelvekkel vonta egy családba. Magyar részről Sajnovits János és Gyarmathy Sámuel nevét kell elsőként említenünk. Sajnovits nyelvészeti képzettség nélkül gyűjtött a lappok körében. Főműve, a *Demonsratio. Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse* (Koppenhága, 1770) ennek ellenére több fontos és értékelhető tudományos megfigyelést tartalmaz (jóllehet a hun nyelvet is bevonta a magyarral rokon nyelvek körébe). Gyarmathy 1799-ben latinul megjelent *Affinitasa* viszont nemcsak saját korában volt figyelemre méltó tudományos mű (ennek ellenére mintegy 200 évet váratott magára a mű magyar nyelvű kiadása!). A reformkorban Bugát Pál akadémikus szorgalmazta először finn tanszék felállítását a pesti egyetemen. Az osztrák kormányt képviselő Helytartósági Tanács azonban a kérelmet elutasította.⁶ A következő nemzedék (Reguly Antal, Budenz József és Hunfalvy Pál) már a vizsgált korszak tudományosságát képviseli, azaz része és formálója a 19. század közepét, illetve második felét meghatározó tudományos diskurzusnak, így a továbbiakban a *Figyelő* és a *Koszorú* tematikájának, írásainak figyelembe vételével mutatom be a nyelvtörténeti vizsgálódások további alakulását.

Nyelvrokonság a *Szépirodalmi Figyelő*ben és a *Koszorú*ban

Amint az előző áttekintésből is látható, az egyes nyelvrokonítási elméletek nem egymást élesen váltva, hanem nagy időbeli átfedésekkel, egymás mellett léteztek tovább. A 19. század közepén a nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvtudomány elméleti és módszertani keretei is képlékenyek voltak még, a finnugor eredet pedig könnyebben összefonódhatott, pontosabban jól megfér a hun és türk rokonsággal. Tény, hogy a nyelvrokonság Arany két folyóiratában nem tartozik a központi jelentőségű témák közé, azonban az akadémiai hírek, a finnugor népek népköltészeti anyagának bemutatása, az irodalmi és népi stílussal, műfordításokkal foglalkozó írások révén – még ha csak egy-egy rövid megnyilatkozás, elejtett vagy közbeszúrt megjegyzés erejéig is – betekintést nyerhetünk abba, hogyan vélekedett a korabeli értelmiség színe-java a finnugor nyelvrokonság kérdéséről. Arany kiegyensúlyozottságát mutatja, hogy a sértő

⁶ Finnugor tanszék csak a kiegyezés után létesülhetett Eötvös József minisztersége idején, a reformkori finn tanszék felállításának kísérletét pedig éppen az osztrák kancellária akadályozta meg (BERECZKI, 2010, 44.).

hangnem és a negatív szélsőségek kizárásával ugyan, de a legtöbb kérdésben szembenálló nézeteket, nyilvános vitákat is közölt. Pro és kontra vélemények fogalmazódtak meg a nyelvújítás sikerességéről, az irodalmi művek fordításáról vagy zenei, színházi események fogadtatásáról. Ezt a kiegyensúlyozott személetet hangsúlyozza Riedl Frigyes a következőképpen:

„A közönség izlését minden pedánság nélkül nevelni, szigorúan bírálni a nélkül, hogy a bíráló egy klik szolgálatába szegődnék, vagy a szerzőt sértené: ez volt a két lap kitűzött és bizonyos fokig (a mennyire a rövid idő és a viszonyok korlátai megengedték) el is ért célja. Arany személyisége különben is igen alkalmas volt ily bíráló tisztre: szelíd, de határozott modora, az utánérzés, a sympathia tehetsége nagy költői tudatossággal párosulva, izlése meg tapintata egyaránt arra hívták, hogy a szépirodalomban *judex curiae* legyen.” (RIEDL, 1887, 249.)

A *Figyelő* és a *Koszorú* kiadásának időszakára a finnugor nyelvek és népek kutatásában minden korábbinál jelentősebb eredmények születtek, tragikusan korán bekövetkezett halála miatt Reguly már a pályája végére is ért. Utazásairól, már-már emberfeletti teljesítményéről, tárgyi és szellemi hagyatékáról gyakran szó esett tudós és tágabb értelmiségi körökben, életművéről tudósítottak a hetilapok is. A *Vasárnapi Ujság*ban többek között Ipolyi Arnold emlékezett „...nyelvészetünkre és őstörténetünkre nézve korszakot alkotó híres [...] tudós utazónk...”-ról, Arany János már a *Koszorú*ban is nagy figyelmet fordított arra, hogy Reguly munkásságának kellő visszhangot adjon. A *Reguly Antal hagyományai* című sorozat indítójaként *A vogul föld és nép* (1864) címmel, Hunfalvy Pál szerkesztésével és feldolgozásával megjelent kötettről a *Koszorú* nagy részletességgel, folytatásokban három egymást követő lapszámban számolt be.⁷ Arany a későbbiekben is elismeréssel adózott Regulynak (pl. AJÖM XIV, 1964, 119., 127.⁸, 558.⁹).

Ebben a korszakban, az alapos gyűjtőutaknak köszönhetően valósult meg a különböző finnugor és török nyelvek részletes leírása, és ezzel párhuzamosan egyre pontosabb összehasonlító módszerek kidolgozására nyílt lehetőség. Arany egy-egy megnyilatkozásából kiderül, hogy tisztában volt a nyelvhasználat korszerű alapelveivel, tudniillik a rendszerszerű összefüggések szüksé-

⁷ *Koszorú*, 3, 2, 1865. január 8., 42–44.; 3, 3, 1865. január 15., 64–66.; 3, 4, 1865. január 22., 90–91.

⁸ 818/1865. Titoknoki jelentés az akadémia 1864–65. évi munkálkodásáról; Függelék a főtitkári jelentéshez.

⁹ 683. Főtitkári jelentés.

gességével, szemben a korábbi időkre jellemző, hasonló hangzás alapján történő kísérletezéssel.¹⁰ Arany a *Szépirodalmi Figyelő*ben és a *Koszorú*ban több alkalommal is pellengérré állította az amatőr módon nyelvészkedőket:

„De ha végig tekintünk e 70-80 évi működésen, s Révay magasságából le, egészen az »Ugornya = ugordj na!« vagy »Mármaros = már ama rosz«-féle nyelvészkedőig: sajnálattal vesszük észre, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak teste körül forog; a mi azoknak, s így a nyelvnek is, szelleme volna, a szavakkal élés, igaz magyarosság a kifejezésekben, a helyes, az ékes syntaxis, aránylag mellőzötnék, művelés nélkül hagyottnak mondható. Az etymologia, szokott, nyelvtani értelmében: »szófejtés, szónyomozás« többenél több vizsgálót s amúgy vaktában találgatót vonza körébe...” (ARANY, 1861b, 577.)

„[...] rázzuk fejünket az oly nyelvészkedésre, mely valami szót a legközelebb álló, legkönnyebben kisüthető rokon hangzás útján akar elemezni. Ha a »valljon« semmi egyéb, mint amaz ige parancsolója: akkor bizonyosan Máramaros is helyesen van így értelmezve: már ama rosz, vagy Ugornya helység neve így: »Ugorj na!« mert egy ott folyó patakon párduczos őseink átugrottak. Az ily nyelvészkedés, szerintünk, a grammatizálás primitív korába való. [...] a Koszorú, midőn következetesen a vajonhoz ragaszkodott, ezt nem valami öntudatlan állapotban cselekedte, hanem legalább is annyi megfontolással s minden esetre helyesebb nyelvészkedési methodus szerint járt el, mint azok, kik a »vajon«-nak, csupán vaj ize miatt, nem barátjai. Egyébiránt a mit elmondunk, nem új dolog: olvastuk már ezelőtt is, meg pedig nem »ugornya«-féle etymologusoknál” (ARANY, 1865, 570–571, 572.)

¹⁰ Arany jártasságát a nyelvtudományban az is bizonyítja, hogy a vajon szócska helyesírásáról keletkezett vitában érvelésébe a hangfejlődési tendenciákat is bekapcsolta, rokon nyelvi példákkal egyetemben: „Sőt, hogy a nyelvrokonítók vetésébe is belevágjuk sarlónkat: vegyük figyelemre a leány szó átváltozásait. Vogul nyelven fi = pi, leány = áj. Ha ez ájból a magyar leány-t ki akarjuk hozni, a hangváltás természetes folyama ily lépcsőzetre utal. Áj, magyarul lett először dny (mint bor jú, bornyú) s ily alakjában megközelíti az anya szót. Any, kimondási kényelemből, fölvette elül a lágy inyszeletet (Toldy), és lett belőle jány, a mint ma is fél Magyarország ejti. De az l-es tájbeszéd e j-t megkeményíté: lány, majd lj-t összeolvasztva lyány, ljány. Innen már csak egy lépés a Hány, a mint régen írták és mondták is, ebből pedig a közép e-vel ejtett leány, mely diadalra jutott.” (*Koszorú*, 3, 24, 1865. június 11. 571–572.)

A finnugor nyelvtudományról, és 19. századi nagy képviselőiről nemcsak Arany, de általában a korabeli értelmiség sem nyilatkozott negatívan. Az irodalmi és divatlapokban lehetőség volt nyílt vitákra, vélemények ütköztetésére, de nem találkozni olyan nézetekkel, miszerint a finnugor nyelvrokonság egy újabb támadás, vagy legalábbis fricska lett volna az osztrák politika részéről. *A Vasárnapi Ujság* egyik írója éppen a kor egyik legjelesebb finnugristájának, Budenz Józsefnek a munkásságát értékelte magyar dicsőségként, csipős humorral fűszerezve:

„nemcsak anyanyelvére, de születésére is nézve német a nagy Németországból, s nyelvünket csak férfikorában ismerte meg s kezdette tanulni, mivelni, tudományos vizsgálat tárgyává tenni – e nyelvet, melynek ma egyik első rangú mivelője s közvetítője az európai tudományossal. Oly hódítás, melyre valóban büszkék lehetünk. Egykori erőszakos germanizátorainknak valamit visszaadtunk a kölcsönből, a Budenz (önkéntes) megmagyarításával.” (KÚNOS, 1872, 1.)

A korszak másik jeles nyelvésze, Hunfalvy Pál, aki Reguly hagyatékának is gondozójává lett (még Munkácsi Bernát előtt), mind saját kutatásaival, mind a Reguly kéziratok kiadásával kapcsolatban a figyelem középpontjába került. *A Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* is folyamatosan közölte és méltatta kutatásait, akadémiai előadásait, publikációit, sőt, közölte teljes írásait. Amikor a korabeli értelmiség viszonyulását vizsgáljuk a finnugor nyelvrokonsághoz, természetesen figyelembe kell venni, hogy az 1880-as évek elején kibontakozó ugor–török vita előtt a kétféle származtatás nemigen került egymással ellentétbe, az altáji jelző alatt összekapcsolódott, sőt, a hun rokonsággal is békében megfér (mint ahogy Sajnovicsnál is lehetett tapasztalni). Ezzel összefüggésben a korabeli tudományosságra jellemző volt, hogy a török (de akár iráni és más ázsiai), továbbá finnugor nyelvekben való jártasság együtt járt: Munkácsi Bernát egyetemi tanulmányai alatt Budenz Józsefnél nemcsak finnugor nyelveket, hanem például jakutot is hallgatott, Vámbéry Árminnál pedig csuvas nyelvi tanulmányokat folytatott. Az utóbbi szeminárium különlegessége pedig az volt, hogy a csuvas nyelvet Vámbéry a finnugor-kutatás egyik emblematikus alakjának, Reguly Antalnak helyszíni nyelvészeti jegyzetei alapján tanította (KOZMÁCS, 2012).

A török és finn rokonság összekapcsolódását a köztudatban jól példázza számos, a *Figyelő*ben és a *Koszorú*ban megjelent írás is, amelyekből itt mindössze két példát idézek:

„A hasonlító nyelvészet s a történelmi kritika fáklyájával keresi hát szerző nemzetünk eredetét s mintegy hét íven összeállítván és megbírálván az eddigi nyomozásokat a következőkben állapodik meg, mint végeredményben: A nyelvek vallomásából kibizonyodik, hogy a finn, ugor és török nyelvek együtt valaha egy köznyelvet tettek, melynek népe hasonlóképp egy közös, még magában meg nem oszlott nép vala. Idő multával ama közös nyelvű népnek egy része, a török nyelvű nép elvált, mely aztán mintegy magában folytatta népi és nyelvi szaporodását. Együtt maradának még a finn és ugor nyelvek; sőt lehet, hogy ezek együtt hagyák oda az eredeti fészket s úgy történt az első elválás. [...] Az ugor népek is hunugur (Journandesnél) [sic!] onogur, unnugur (Priscusnál), ogor (Theophylactusnál) stb. név alatt csakhamar ismeretessékké váltak. Jelen időben a nyelvek tanúsága szerint, a votják, szürjän (perm), mordvin, magyar, vogul és osztyák nyelvek teszik az ugor nyelvcsoportot...”¹¹

„Az akadémia nyelv- és széptudományi osztályának közelebbi hét-főn (jan. 16.) tartott ülésében Hunfalvy Pál rendes tag tartott előadást, Koskinen finn író munkáját ismertetvén: »a finn faj régisége« címűt. A munka a finn faj elnevezés alatt az egész altáji törzset befoglalja, következőképpen szól nem csak a sajátképi finn ágak eredetéről, hanem az ugor, (magyar, vogul, osztyák, mordvin) és türk ágazatokról is; a hunnokat is az ugor családhoz számítván. Alapja e nyomozásoknak első helyen a hasonlító nyelvtudomány, azután a mondai és történelmi emlékek.”¹²

A kor polihisztorja, Brassai Sámuel élesen megfogalmazott kritikáiban előfordultak sarkosabb vélemények, negatív értéktételek, ám Arany ezekben az esetekben szerkesztői megjegyzésekben kinyilvánította, ha saját véleménye ettől különböző volt.¹³ Mindazonáltal, amikor Brassai pejoratív megjegyzésekkel illette a nyelvészek igyekezetét, az sem a finnugor nyelvrokonításnak volt címezve, sőt, mint az alábbi idézetben látni fogjuk, nemcsak a pozitív álláspontok, de még a negatív kritikák is összefűzték a finn és a török nyelveket. Brassai alábbi, a finn és török nyelvet együtt felemlető kritikája a nyelvújítás túlkapasai és az idegen hatások ellenében íródott:

„Még oly nép is, mint például az orosz, a mely csaknem egészen idegen forrásból meríti miveltségét, s a külső szokások és fogások elsajátításában

¹¹ *Koszorú*, 2, 10, 1864. március 6., 234.

¹² *Koszorú*, 3, 4, 1865. január 22., 94.

¹³ Lásd pl. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 30, 1860. május 30., 466., 467.

rendkívüli hajlékonysága van, még az is tisztán megőrzi nyelvét minden külbefolyástól, idegen elemmel való megvesztegetéstől. Ellenben *oly népek, melyek különben bajosan tanulnak, a melyeknél a miveltség leglassúbb lépéseket tesz előre, legkönnyebben hagyják prédára nyelvöket, leginkább ki engedek vetközni eredeti formájából. Példa reá mongol, finn, török, perzsa*; mind azok a nemzetek, a melyekkel tudós philologusaink atyafiságot akarnak kötni. Ez ellen ugyan semmi kifogásom sincs; de hogy az a vonás, a mely nyelveink elkorcsosulásában áll, ne fűzze szorosabbra a rokonságot, lelkemből óhajtom.” (BRASSAI, 1861b, 435.) [Kiemelés: T. I.]

A két folyóirat több ezer oldalnyit kitevő anyagában két olyan megjegyzést találtam, amelyben arra történt utalás, hogy vannak olyanok, akik felsőbbrendűséggel, lenézően és bosszankodva viszonyulnak a nyelvrokonokhoz. Az első mindössze egy zárójeles közbevetés: „finnek, (kiket sok ember lenéz)”, Hunfalvynak a finnek történetírásáról szóló tudósításában jelent meg a *Vegyes* rovatban.¹⁴ A második eset pedig egy, eredetileg a *Nyelvtudományi Közleményekben* megjelent cikk bevezetőjének részlete, a finn tudós, Ahlqvist tollából. Ebben azt sérelmezte, hogy Magyarországon a „finn rokonság heves ellenzésre talál”, azonban konkrétumokat, neveket nem említ.¹⁵ Annyi bizonyos, hogy ez az „ellenző” tábor a *Figyelő* és a *Koszorú* számaiban olvasható írásokból nem kapott megerősítést. A későbbi évtizedekből sincs arra vonatkozó bizonyíték, hogy Arany János tagadta volna, vagy negatív kritikával illette volna a magyar nyelvtörténet finnugor eredetre vonatkozó eredményeit. Barna Ferdinánd tanulmányáról írt bírálatában kifejezetten azt nehezményezte, hogy a tanulmányíró úgy tesz, mintha a finnugor nyelvrokonság még bizonyításra szorulna, holott az értelmiség már tényként tekint rá, mit „irodalmunkban nem tudom, – írja Arany – hogy valaki tagadna többé”¹⁶. A tudománytörténetben és a köztudat-

¹⁴ *Koszorú*, 2, 26, 1864. december 25., 618.

¹⁵ *Koszorú*, 2, 11, 1864. március 12., 257.

¹⁶ A teljes szöveg:

„Tisztelt Osztálytitkár Úr! Barna Ferdinánd I. tag értekezését „A finn költészetéről, tekintettel a magyar ősköltészetre” az akadémiai Értekezések során leendő kiadásra méltónak ítélem, mint a mely II. részében igen érdekes és sok újat tartalmazó összehasonlítást teszen a finn költészet – különösen a Kalevala – s a magyar, jelesül a székely népköltészet között; III. részében pedig a finn hitrege istenségeit a magyar népi hagyományokban elég szerencsésen nyomozza. Kevésbé[!] sikerültnek tartom az I. részt, melyben felette sok beszéd fordítatik az áltáji hasonlító nyelvtudomány [itt a finn nyelvrokonságra vonatkozóan értendő] szükséges voltának bizonyítására, mit irodalmunkban nem tudom, hogy valaki tagadna többé.” [Jelzete: irod. Levelek] [Felzeten [sic] Gyulai írásával: Vettem oct. 28-án, 70/1870 sz.] [GYULAI PÁL OSZTÁLYTITKÁRHOZ] (AJÖM XI, 1968, 385–86, 450. számú szöveg.)

ban egyaránt török–ugor háború néven híressé vált tudományos „párbaj” egyik főszereplője, Vámbéry Ármin maga is elismerte a magyar nyelv finnugor eredetét. A vita – néhány személyes érzelmi indítatású kilengéstől eltekintve – nem is az eredetről, hanem egyes részletkérdésekről, etimológiákról szólt. „Ki a magyar és finnugor nyelvek közötti viszonyt némi figyelemre mutatja, meg fog győződni, hogy a török–tatár nyelvekkel rokonság csak második fokú, és hogy a magyar első fokon csak a finnugor nyelvekkel, mégpedig a vogul nyelvvel áll, legközelebbi kapcsolatban” (VÁMBÉRY, 1870, 114.). A finnugor és a hun eredet azonban Aranynál még a későbbiekben is előfordul, egyazon íráson belül is, minden arra utaló jel nélkül, hogy a kettő kizárná egymást. Mindazonáltal, a magyar nyelv eredetével kapcsolatban mindig egyértelmű a finnugor kontextus, a hunok inkább az „ösvállás” nyomozásával kapcsolatos fejtegetésekben tűnnek fel.¹⁷ A nyelvrokonsággal kapcsolatos viszonyulások retrospektív értékelésénél tehát figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a hun és a finnugor kapcsolatok sokáig nem álltak opozícióban egymással, éppen ellenkezőleg, egy családba fonódtak. És nem csak magyar viszonylatban. A külhoni tudományosság a 17. században a finn és hun kapcsolatára is felfigyelt, ahogyan Simonyi Zsigmond Martin Fogelt idéző sorai tolmácsolják:

„Mivel emlékeztem, hogy a magyarok hajdan Scythiából költöztek Pannóniába s hogy a hunnok H és F hangcserével, amely nem ritkaság, másképp finneknek is nevezhették (Hunnos potuisse alias ex H et F permutatione non insolente dici Finnos) [...] és minthogy Marcellinus (Hist. 31. könyvében) a hunnokról ugyanazt beszéli, amit Tacitus a finnekről, elkezdtem gondolkodni, nincs-e talán valami rokonság a finn és a magyar nyelv között. A szavakban aztán nagy rokonságot találtam, de még sokkal nagyobb, mikor Molnár Albert magyar nyelvtanában s a finn szentírásban figyelmesebben vizsgáltam mind a két nyelvnek hangszajátságait, a névszók ragozását és neveit s végre a beszédnek szerkezetét. És így szerencsésen fölfedeztem, amit előttem tudtomra senki se vett észre, hogy a magyar s a finn nyelvet egymással nagy rokonság köti össze.” (SIMONYI, 1913, 5.)

Arany akadémiai jelentéseinek áttanulmányozása alapján is egyértelműen pozitív viszonyulás mutatható ki. Ezekben az írásokban a finnugor nyelvtudomány eredményeit a magyar tudomány sikereként könyveli el, ami a hazai tudományos élet nivóját olyan magasra emeli, és méltán érdemli meg a nyugati tudóskörök figyelmét és elismerését.

¹⁷ Például *A magyar nyelv eredete, rokonsága, ősi állapota* című írásában (AJÖM X, 1962, 450–452.).

„Megjelent, az osztályt illetőleg, a Magyar Nyelv szótára II. kötetéből az 5-dik, egyszersmind a III. kötetből az 1–5 füzet Czuczor és Fogarasi János szerkesztése alatt; továbbá az Évkönyvekből a XII-dik, vagyis Reguly hagyományainak I-ső kötete: *A Vogul Föld és Nép külön címen, Hunfalvy Pál által dolgozva. E kötetben találjuk Reguly nagy és fáradhatatlan gonddal tett gyűjtéseit a vogul és osztják népek közt, melyek ily terjedelemben, ily eredeti anyaggal és színnel alkalmasint egyetlenek az európai tudományban.* A mondott kötet lehetőleg egybegyűjti, a mit a vogulokról Reguly előtt tudtunk; azután közli Reguly észrevételeit a vogul földről és népről, melyeket a kidolgozó más régibb és újabb utazók, különösen Ahlquist [sic] finn tudós észrevételeivel világosít föl. Majd a vogul mondák és énekek következnek, eredetiben és magyar fordításban, melyek annál érdekesebb új világba vezetnek, mert a kötet harmadik szakasza azt deríti föl, hogy a magyarok és vogulok együtt az ugor népcsoporthoz tartoznak s haj dán az Irtis mellékein egymásnak határosai voltak. – De Reguly emlékét nemcsak az örökíti, a mit Hunfalvy Pál kidolgozása közöl; hanem Budenz József csuvasz és cseremiszt tanulmányai is, melyek alapját leginkább Reguly jegyzetei teszik. *Mind ezek utazónknak nemcsak erőfogyasztó szorgalmát, hanem kitűnő élességét is bizonyítják, minélfogva Reguly nem utolsó helyet érdemel a jeles felfedező utazók közt.* [„FÜGGELÉK A FŐTITKÁRI JELENTÉSHEZ” az 1864 jan. 25-től 1865 dec. 4-ig terjedő időszakról]” (AJÖM XIV, 1964, 126–127.). [Kiemelés T. I.]

A „nyelvtudományi nagyjutalomról” szóló beszámolójában Arany hangsúlyozta, hogy Hunfalvy Pál a *Kondai Vogul Nyelv* című munkája (1872) „egy eddigelé előttünk ismeretlen nyelv világába tekinthetünk, s ami ránk nézve fő, oly nyelvébe, mely a magyarhoz közel-rokonnak bizonyult be.” Továbbá:

„E munka [...] hosszan tartó fáradságos tanulmány gyümölcse, alapos kutatások eredménye [...] a magyar összehasonlító nyelvtudomány anyagát tetemesen szaporítva, annak sikeres buvárlatát jóval megkönnyítette, [...] a magyar tudományosságának nem csekély tiszteletet fog szerezni a külföld előtt is.” (AJÖM XIV, 1964, 477.) [Kiemelés: T. I.]

„A nyelvtudomány mezején bennünket legközelebb a magyar s ezzel rokon nyelvek tudománya érdekel. Nemcsak azért, mert az Akadémia már létét is ez eszmének, a magyar nyelv kiművelése eszméjének, köszöni [...] hanem a kiváló szerepnél fogva is, mely ez által nekünk jut

osztályrészül a tudományos világ concertjében. Az altái hasonlító nyelvtudomány mezején egyik nyugoti nép sincs, se hivatva, se képesítve oly eredményekhez jutni, mint épen mi – bár eddig csupán egy-két nyelvtudósunk buzgalma által – már is eljutottunk. A vogul, a cseremiz, a mordvin stb. nyelvben tett magyar kutatások már is előbbre vitték az altái nyelvek tudományát; ez évben pedig, a nyelvtudományi bizottság aegise alatt, fáradhatatlan tudósunk Hunfalvy Pál, kinek múlt őszi felszólamlása a londoni congressuson meglepte a nyelvész világot, az osztják nyelvgrammatikáját és szótárát búvárlotta és adta ki, fordított és eredeti szövegekkel kísérve; Budenz József szintén második kötetét magyar–ugor összehasonlító szótárának. [...] Ily munkálgodás képes lesz a nyugaton, még tudós körökben is, megrögzött annyi tévedést, fajunk nyelvünk, s az egész altátság irányában, helyre igazítani: s a világhódító árja gőgöt, mely nyelvünket épen formagazdagságáért, a fejletlenebbek, – fajunkat a fejlődésre nem is képesek közé sorolja, mérsékeltebb véleményre hangolni.” (AJÖM XIV, 1964, 530.) [Kiemelés: T. I.]

Az idézett szövegből kitűnik, hogy az uráli nyelvrokonság kutatását az „árja gőggel” szembeni nemzeti önértékelés növeléséhez és az európai népek megbecsülésének kivívásához tartotta Arany János kitűnő eszköznek – ellentétben azzal a retrospektív vélekedéssel, hogy a finnugor nyelvrokonságot németek vagy osztrákok erőltették a magyar tudományosságra negatív (ideológiai) szándékkal. Hogy pontosan mi lehet az oka annak, hogy a későbbi időkben kialakulhatott olyan vélemény, miszerint Arany János szemben állt a „finnista” tudósokkal, nehezen kideríthető. Szépirodalmi munkáinak lehet ebben része, ám az irodalmi kreativitás, a kor által preferált hun tematika felhasználása senkit nem jogosít fel erre. Arany tudományos és publicisztikai szereplése ellentmond minden olyan közreműködésnek, amit a finnugor ellenségkép alakításában és erősítésében neki tulajdonítanak. Az utóbbi években Szeverényi Sándor tanulmányai (SZEVERÉNYI, 2015, 2018) alaposan feltárták a „finnugor mítosz” és a vele kapcsolatos összeesküvés-elméletek folklór jellegű narratívumait, amelyek egy része az álhír kategóriájába sorolható, mint a következő két, az interneten is terjedő példa. Szüzséjét és állítólagos forrásának tartalmát Szeverényi tanulmányából idézem (2015, 134–135.):

„Nem hallgathatom el a nagy szellemi bajkeverő Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál nevét, aki az 1848–1849. évi szabadságharcunk leverése után megkezdte a magyar történelem átírását és meghamisítását. Hunsdorfer a Magyar Tudományos Akadémia dolgozójaként egyszerűen elégette a neki

nem tetsző dokumentumokat, amiért ellentétbe került Arany Jánossal is. Arany János nem bírta elnézni, hogy mi folyik a tudományos akadémián, állását otthagya inkább hazaköltözött Nagyszalontára.”¹⁸

Arany János lemondásának (aki az Akadémia titoknokaként nem tudta a titkot magában tartani), egyik oka, éppen Paul Hunsdörfer égetési tevékenysége volt, aki elhamvasztatta Szentkatolnai Bálint Gábornak az akadémiához benyújtott nyelvészeti értekezéseit.

(Az égetés tényét Bártfai Szabó László leveleiből tudjuk, ő írja le, hogy Bálint Gábor kutatási eredményeit Hunfalvy az irodájába kérte, és ott, mint égetnivaló sületlenséget beosztottjával elégette.)¹⁹

„Ezekben a narratívumokban visszatérő tematikus elem a 19. századi magyar értelmiség „finnugor-ellenessége”, amelynek emblematikus megtestesítői Arany János és Jókai Mór.²⁰ Az irodalomtörténeti és finnugrisztikai kutatások máig adósak annak részletes feltárásával, hogy Arany János milyen véleményt képviselhetett nyelvünk finnugor nyelvcsaládba sorolásával kapcsolatban. Az a néhány kutatói vélemény pedig, amely a folklórban terjedő, a valós eseményeket teljesen nélkülöző vagy téves értelmezésen alapuló narratívumokat ellensúlyozhatná, szintén nem köthető össze egyfajta egységes állásfoglalással. DOMOKOS Péter (1998, 120–127.), KOVÁCS Sándor Iván (2001) és SZEVERÉNYI Sándor (2015) is leginkább Arany konkrét álláspontjának hiányáról, vagy legalábbis a finnugor kérdéshez való egyenetlen hozzáállásáról írnak a forrásokban rendelkezésre álló néhány töredékes információ alapján. A kutatói véleményekben is megfogalmazódik tehát, hogy: „az ugor–török nyelvészeti háború előtt a maga rendkívüli tekintélyével a Buda halálát (s benne a Csodaszarvasregét) álmódó Arany János is »török« oldalon áll”, és „a Szépirodalmi Figyelőben és a Koszorúban mindkét tábort beszélteti, de szíve és ihlete Székéthyhoz húzza, Vámbérynek pedig szinte minden lépéséről tájékoztat folyóiratai hírrovatában.” (KOVÁCS, 2000, 71.)

¹⁸ <http://www.zalamedia.hu/sovidek/konyvbem/konyv05.htm> (sic!) (i. m. 134.) alapján.

¹⁹ HALASY – NAGY é. n. (i. m. 135.) alapján.

²⁰ Jókainak számos, a finn, és főként a lapp nyelvrokonokat negatív színben feltüntető írása ismert. Mindemellett, tudomásom szerint ő sem tagadta a finnugor nyelvrokonság tényét, az „atyafiak”, leginkább a lappok külleme, kulturális és társadalmi fejlettsége „borzasztotta el”. Ő, és számos más író megfogalmazta azt a nézetet, miszerint a lappok a zord földrajzi környezet miatt „korcsosultak el” (Lásd például: JÓKAI, 1990, 7–21.).

A *Koszorú* megszűnése után bő 10 évvel keletkezett az a néhány rímbe szedett rövid passzus, „akadémiai papírszelet”, leginkább széljegyzet, amelyekben Arany részéről ténylegesen megfogalmazódnak a nyelvtörténeti eredmények negatív kritikái. Ezeket a konkrét forrásokat is legalább kétféleképpen magyarázza az irodalomtörténet: Kovács Sándor Iván szerint ezek eufemizáló, szó szerint „kedves” és „csipkelődő” írásai Aranynek, míg Domokos Péter a csalódott és kiábrándult költő megnyilatkozását látja bennük (KOVÁCS, 2000, 33.; DOMOKOS, 1998, 125.). Ezekkel a magyarázatokkal az a probléma, hogy Arany fenti sorait kiragadják eredeti kontextusukból. Ezek az ironikus versek ugyanis nem a finnugor nyelvrokonság ellenében fogalmazódtak meg, sokkal inkább a szláv jövevényszavak magas számarányának okán.

(A hogy' indult a nyelvészet árja:

Árpád nyelve csak ferdített árja !

*

Ez után már hát hiába

Küldtök vissza Ázsiába :

Illünk az orosz igába,

A nagy Szláviába.)

(AJÖM XI, 1968, 899.)

A fenti idézet nem is értelmezhető a finnugor nyelvrokonság kontextusában, hiszen Munkácsi Bernát *Szláv jövevényszók* című írása ihlette. Hasonlóan reagált Arany (az egyébként finnugor ellenes nézeteiről és a „halzsiros” jelző feltételezett kitalálójaként ismert) Szarvas Gábor egyik írására, amelyben számos magyar szót szláv töre vezetett vissza. A tanulmány végén Arany következő zárójeles megjegyzése áll: „(Jó, hogy mindezeket csak most tudom. Mert ha fiatal koromban verték volna fejem be, soha sem lett volna belőlem – tót író.)” (AJÖM XI, 1968, 899.) Míg Arany a szláv jövevényszavak kérdésében negatívan reagál, Munkácsi finnugor etimológiai esetében elismerést kifejező kézjegyeire bukkanhatunk, mint pl. a következő szótörténeti fejtegetés részlete utáni zárójeles megjegyzésben: „a finn -m a végzetnek épp úgy állhatna szem közt a magyar -ő, eredetibb -ev, -öv véghang, mint ezekben: kigyó, velő, ha e finn alakokhoz viszonyítjuk: kaljam e és ytim e. (*Changez! marche! Meggyőző hasonlóság!*)” (AJÖM XI, 1968, 899.) [Kiemelés az eredeti műben.] Arany Budenz nevére írt, illetve Budenz más elveket valló tanítványát, Bálint Gábort említő epigrammáit szintén a finnugor-ellenessége megnyilvánulásaként, mintegy konkrét „fegyvertényként” szokás idézni:

Budenzhez.

Igazi vasfejű székely a Bálint:

Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int.

(1878.) (AJÖM VI, 1952, 146. /Akadémiai papírszeletek/)

(Bálint Gábor röpiratára, melyben panaszosan kikelt az akadémia s a kultuszminisztérium ellen, hogy méltatlanul bánnak vele; de ő maga annál hevesebben megtámadta mind a kettőt.)

Szegény Bálint Gábor, Boldogtalan góbé;

Amennyit te szenvedsz. Mi ahhoz a Jóbé!

(1878.) (AJÖM VI, 1952, 147. /Akadémiai papírszeletek/)

Ezeknek az „akadémiai papírszeletek”-nek a helyes értelmezésével egyelőre sajnos a tudományos próza is adós maradt. Általában kiragadott irodalmi hivatkozásokként tűnnek fel ezek az epigrammák, és a szerzők nem adják cáfolatát a finnugor-ellenes olvasatnak, sőt Domokos egyértelműen megerősíti azt: „nem éppen a finnugrisztika (s a magyar nyelvtudomány) kirakatába vagy legfényesebb lapjaira kívánczók Arany végső »odaszólásai« papírszeletkéinek metsző ítéletei.” (DOMOKOS, 1998, 125.) Kontextus nélkül valóban többféle magyarázatra adnak lehetőséget Arany fentebb idézett sorai, azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a szövegek keletkezésének körülményeiről is rendelkezünk forrással (még ha a történet hitelessége nehezen is ellenőrizhető), a *Budapesti Hírlap* 1881. október 28-ai számában megjelent beszámoló alapján:

„Arany egy pénteki nap délután a Dunaparton sétált. Találkozott vele Budenz. Beszélgetnek s szóhajón Bálint Gábor, aki Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén c. munkája bevezetésében Hunfalvyt és a többi finnistát durván megtámadta. Arany humoros kedvében több epigrammfélét rögtönzött volt, de a Bálint Gáborra való nem igen akart sikerülni. Csak azután sikerült, hogy Budenz Aranytól elvált. Másnap osztályértekezletünk volt az Akadémiában. Én Arany és Budenz közt ültem. Ahogy Arany Budenzet meglátja, áthajol hozzá, hogy ‚megvan’ s elmondja bajusza alatt lappangó mosolyával. Én tüstént leírtam. Az öreg úr intett, ne tegyem: Nem kell azt bántani, – de én az írást zsebredugtam s azt feleltem, hogy elteszem emlékül. (Arany Jánosról, *Nemzet*, 1883. okt.

28. Onnan közölte a HV.)”²¹ (AJÖM VI, 1952, 243–244. /Akadémiai papírszeletek/)

Nem vitatva, hogy a nyelvhasználat-diskurzus a 19. századi értelmiségi körökben nagyon különböző reakciókat hívott elő, az a – leginkább folklór-jellegű, de sajnos a szakirodalomban sem tisztázott – vélekedés, miszerint Arany (íróársai nagy részével egyetemben) negatívan értékelték volna a finn-ugor nyelvvrokonság egyre erősödő tudományos építményét, nem igazolható a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* írásai alapján. Arany életművének további fejezeteiben sem találtam olyan megnyilvánulásokat, amelyekben negatív véleménye tükröződne a finn, vagy bármely más finnugor népről, nyelvről. Akadémiai megbízatása alatt keletkezett írásai, beszámolóí is arról tanúskodnak, hogy a nyelvészeti kutatások hozadékait a magyar tudomány színvonalát nemzetközi szinten is emelő eredményekként értékelték.

„Finn(ugor)” népköltészet a *Szépirodalmi Figyelő*ben és a *Koszorú*ban

A nyelvvrokonságra vonatkozó eredmények ismertetése mellett a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* fontos feladatának tartotta a finn népköltészet, illetve a finnugor népek kultúrájáról szóló friss tudósítások közvetítését a tágabb közönség felé. A két dolog, ugyanakkor, szoros kapcsolatban állt egymással, hiszen a Kalevala „felfedezése”, és tágabb értelemben a finn, manysi (vogul), udmurt (votják) stb. népköltészetre való rácsodálkozás az esztétikai értékeken és irodalmi érdekeltségen túl szintén a rokonság kérdésére irányította a figyelmet.

A népkarakterológia áthatotta a gondolkodást, „a nemzeti jellem” legigazabb megnyilvánulásait a korszak gondolkodói számára az alsóbb rétegek kulturális kincsei közvetítették. Már a felvilágosodás esztétikájában fontos szerepet kapott a népköltészet-kutatás. Montesquieu, Diderot, Rousseau a népköltészetben az emberiség történelmének lenyomatát, az „ősi költészet” emlékeit látták. Magyarországon Kölcsey Ferenc a *Nemzeti hagyományok* (1826) című programadó írásában is hasonló eszmék fogalmazódnak meg, miszerint a költészet „eredeti szikráját” és a történetírásból kimaradt részleteket a nép

²¹ A beszámoló a következő megjegyzéssel zárul:

(A Budapesti Hírlap közölte /1882. okt. 28./, Apróságok Arany Jánosról. – Innen vette át a HV. – Bálint Gábor sokat panaszkodott, hogy keleti útján kevésbé támogatta az Akadémia és a Közoktatásügyi Minisztérium. Ezért hevesen támadta mind a kettőt.) (AJÖM VI, 1952, 243–44. /Akadémiai papírszeletek/)

körében fennmaradt, szájról szájra hagyományozódó történetekben és dalokban kell keresni. Ez a program erősen hatott a korszakban születő irodalmi alkotásokra (főként a nemzeti eposzok és a ballada körüli diskurzusok által). A szavak és nyelvtani rendszerek hasonlóságán túl az irodalmi művekben, főként a népköltészetben is a nyelvrokonság megerősítésének, vagy éppen bírálatának lehetőségét látták. Arany lapjaiban mindkét viszonyulásra találunk példát, Szász Károly például a finn és észt költészet, és ezáltal a benne megnyilvánuló „néplelkület” vagy „népkarakter” idegenségét, másként fogalmazva „magyartól távoliságát” érzi:

„Legyen nekem megbocsátva, ha azon tisztelet daczára, melylyel finnező magyar tudósaink iránt viseltetem, sehogy sem fér fejembe az az »elvitázhatlan« finn-rokonság. Nem az én dolgom – s még kevésbbé épen most itt – a nyelvtani fejtegetések bírálatába bocsátkozni; tárgyamhoz csekély ismereteimhez képest csak a költészeti téren maradhatok. Olvastam – s nem érdeklődés nélkül – a kalevala-féle közleményeket, de megvallom, a két sarkot nem látom egymástól messzebb állani mint a magyar és finn népköltészet termékeit. Ma az eszt közlemények, Gregussnál, hasonló meggyőződésben erősítnek meg. Nem akarok ezzel sem többet sem kevesebbet mondani, mint a mennyit épen mondom: hogy az eszt dalok, s mind az mit a fin-fajta [sic!] költészetből ismerek, a mi eszme-, érzés-, s kifejezés-módunk és világunktól merőben idegen. Azért nem kevésbbé érdekes lehet s valóban az is.” (Szász, 1861, 677.)

Számos más írásban viszont ennek teljesen az ellenkezőjét olvashatjuk, túl a költészeti síkok összehasonlításán, a szerzők a népköltészeti alkotásokban megtalálható etnográfiai adatokat is segítségül hívták a „finn–magyar” rokonság megerősítéséhez.

„*A finn költészetéről, tekintettel a magyar ősköltészetre*” az akadémiai Értekezések során leendő kiadásra méltónak ítélem, mint a mely II. részében igen érdekes és sok újat tartalmazó összehasonlítást teszen a finn költészet – különösen a Kalevala – s a magyar, jelesül a székely népköltészet között; III. részében pedig a finn hitrege istenségeit a magyar népi hagyományokban elég szerencsésen nyomozza.”²²

(AJÖM XIV, 1964, 385–386., 450. számú szöveg.) [Kiemelés: T. I.]

²² Részlet a Barna Ferdinánd értekezéséről írt véleményből.

A népkarakter népköltészet általi megragadhatóságának elképzelése a *Figyelő* és a *Koszorú* számos írásában tükröződik. Itt egyetlen, de a jelenséget nagyon átfogóan szemléltető példát mutatok be, Greguss Ágost *Külföldi népdalok* című munkájáról megjelent ismertető révén:

„minden nép, faji, állami, vallásos, társadalmi sajátosságai – egyénisége szerint gondolkodik, érez költ: s míg miveltisége (tehát műköltészete) az idegenekével közös vívmányokat szintén magába veszi, – népies gondolkodási s érzési módja, – tehát *népköltészete* – is, *jobban megőrzi népegyéni sajátosságait, és ezáltal az idegenre az újdonság, a különösség ingerével hat*; minél jellemzőebb, annál meglepőbb leend; minél elutóbb saját módunktól, annál ujdonabb előttünk; és ha nem annyira idegen, hogy épen érthetlenné, magunk-bele-találhatlanná válják, tagadhatlan érdekű leend. Igaz, hogy ezen érdekebe, a tisztán művészi mellé némi ethnographiai is látszik vegyülni; de ha általában a népszokások, vallás, gondolkodásmód méltó tárgyai a lélektani vizsgálódásnak s nem csak geographiai tanulmányokra nyújtanak anyagól, – bizonyosan e népköltészeti különösségek, költészeti tekintetben is fontosak. [...] Hogy a mi *e kis gyűjteményt népjellemzés tekintetéből teszi kiválóan érdekessé*, elébe bocsássuk műbecsességének...” (Szász, 1861, 660–661.) [Kiemelés: T. I.]

A népköltészet általában, de a finnek költészete komoly elismerést váltott ki a 19. századi irodalom alkotóiból. A folklór alkotás mint magas esztétikai érték, az egyik központi jelentőségű témává vált az irodalmi lapokban. Az egyszerű hirdetésektől a könyvismertetésekén át a komolyabb esszéig vagy tanulmányokig konkrétan vissza-visszatér a finn népköltészet megismerésének és megismertetésének fontossága. Arany János az *Akadémiai Értesítő*ből átvette és folytatásokban közölte a *Külirodalom* rovatban a Finnország, azaz *szuómi*²³ [sic!] költészetére vonatkozó részletes ismertetést, amelyben számos megjegyzést találunk a finn nép kiemelkedő és más népek tiszteletére érdemes költői lelkületére: „Legszebb elbeszélő költeményei vannak a görögöknek, s azonkép szépeknek magasztalják dalaikat is. De vajon tiszta, énekbe nem vegyülő dala van-e bármely népnek is több mint a szuóminak, azon kételkedem: az igéző-költeményekre nézve pedig kétségkívül hátra marad a szuómi után minden más ismeretes nép.”²⁴ Az ismertetéshez írt szerkesztői lábjegyzetben azzal indokolta a másodközlés fontosságát, hogy az „akad. Értesítő, fájdalom,

²³ Helyesen Suomi 'Finnország', azonban magyar átírásai jelzői funkcióban is előfordultak.

²⁴ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 6, 1862. június 12., 87.

nem forognak annyira a közönség kezén, hogy e mutatványnak szélesb körben ismeretes voltától kellene tartanunk. Szerk.”²⁵

A *Szépirodalmi Figyelő* legelsőik között mutatott be jelentős részleteket a Kalevalából, közel 10 évvel megelőzve a Barna Ferdinánd-féle fordítás megjelenését. A *Figyelő* öt egymást követő számában értelmező lábjegyzetekkel ellátva olvashatta a magyar olvasóközönség a Kullervo epizódot Fábíán István fordításában.²⁶ Mivel (sem a régi, sem az új) Kalevala teljes fordítása ekkoriban még nem létezett, az eposz alaposabb bemutatása céljából a *Figyelő A finnek hitregéi és mondái* címmel folytatásokban, Kun Béla tolmácsolásában közölt tanulmányt.²⁷ A *Koszorú* finn népmeséket és népdalokat, balladákat is közölt,²⁸ és ezeken túl is számos más finn témájú hír vagy kisebb szövegfordítás látott napvilágot e folyóiratok hasábjain, például *A Hold finn beszélykéi* című írás.²⁹ A finnek mellett a távolabbi rokon népek népköltészetét a szamojéd népmesék képviselték.³⁰ A finnek lelkületét a magyarokétól oly távolinak érző Szász Károly is elismerte a finn népköltészet magas irodalmi értékét, jóllehet csak „némely éjszaki népek”-et említ. Az idézet a már fentebb hivatkozott *Külföldi népdalok* ismertetéséből való:

„*Greguss* kiseded *gyűjteménye* is elég példát nyújthat. S valóban, e könyvecskének főérdeke is kettős: mert távoli népek jellemzetes, előttünk különös hangú dalait hozza elénk, s mert mű-szépséggel bíró *oly dalokat közöl, melyeket* bámulással látnánk a népdalok sorában, ha nem tudnók, hogy némely népek költészete, természeti tehetség s hivatásnál fogva, *forma tekintetében is a legtökélvesb műköltészet magaslatán áll: pl. az arab a dalban, s némely éjszaki népek a balladában*” (SZÁSZ, 1861, 661.)
[Kiemelés: T. I.]

Arany szerkesztői korrektségét, és kifinomult etikai érzékét mutatja az a tény, hogy sem a *Figyelő*ben, sem a *Koszorú*ban nem találkozunk azzal a rokon népekre vonatkozó, publicisztikai és szépirodalmi alkotásokban is vissza-vissza-

²⁵ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 7, 1862. június 12., 86.

²⁶ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 9, 1862. július 3., 136–136.; 2, 12, 1862. július 24., 182–185.; 2, 13, 1862. július 31., 200–201.; 2, 14, 1862. augusztus 7., 214–216.; 2, 15, 1862. augusztus 14., 229–231.; 2, 17, 1862. augusztus 21., 262–265.

²⁷ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 1, 1862. május 8., 6–8.; 2, 2, 1862. május 15., 22–24.; 2, 3, 1862. május 22., 39–41.; 2, 4, 1862. május 29., 54–56.

²⁸ *Koszorú*, 1, 1, 1863. január 4., 16–17. (A finn mese *A beszélő fenyűk* címmel jelent meg); 1, 17, 1863. április 26., 400–401. (A finn mese *Az árva leány* címmel jelent meg); 2, 4, 1864. július 24., 89–90. (Cím nélkül).

²⁹ *Koszorú*, 1, 9, 1863. március 1., 211–212.

³⁰ *Koszorú*, 2, 18, 1864. október 30., 424–426.

térő nézettel, miszerint a földrajzi tényezők, a zord időjárás egyfajta „elkorcsozulást” eredményeznek, amely a fizikai (antropológiai) jegyekben és a szellemi képességekben (kulturális és társadalmi fejlettségben) is megnyilvánul. Ez – főként a sarkvidéki népekre vonatkozó – az ókor óta tovább öröklődő sztereotípiák ismeretén túl megerősítést nyerhetett a herderi „klímaelmélet”-ből. Herder filozófiájának egyik érdekes eleme arra vonatkozik, hogy a népek és a társadalmak fejlődését, kulturális karakterét nagyban meghatározzák az éghajlati viszonyok. Ezek a nézetek megtalálhatók pl. a Müller Gyula 1852. évi nagy naptárában megjelent Jókai írásban (*Mahizeth. Lappón ősmonda*),³¹ és még hosszú időn keresztül (a századfordulót is túlélve) népszerűsítik őket a különböző sajtótermékek, mint például a következő, szamojédokról szóló tudósítás a *Vasárnapi Ujság*-ban:

„a finnugor rokonságot hirdető tudósaink szerint a szamojédok is ama népek közé tartoznak, melyek rokonok velünk, csak hogy a tejjel-mézzel folyó Kánaán helyett az északi Jeges-tenger jéghegyei közé vetődvén, ott bizony ugy elcsenevészték, hogy a délczeg magyarnak atyafiára bizony kissé bajos ráismerni bennök. Különben is meg kell jegyeznünk, hogy a szamojédok, ha rokonságuk bebizonyítható, igen távoli rokonaink lehetnek, majdnem oly rokonsági fokozat lenne ez, mint a német és cigány vagy a francia és a perzsa között, kiknek nyelvében is alig van más valami közös, mint egyes szerkezeti szabályok. [...] A szamojédok sok tekintetben hasonlítanak életmódjukban az osztyákokhoz, a lappokhoz és eszkimókhöz, kik szintén az örök hó és jég hazájában laknak. Tevékeny és kitartó faj, melynek szellemi tehetségeit azonban lakóhelyének rendkívüli éghajlata kifejlődni nem engedte.”³²

Arany Lászlónál a vogul népköltészet értékelésében bukkant fel a klíma által befolyásolt kultúra nézete. Szerinte a szóban forgó nagyszerű költészeti alkotások még abban az időben születtek, amikor a manysik „még nem laktak mostani hideg tanyáikon” (ARANY, 1867, 53.). Valószínűleg mindez háttéréül szolgált az olyan nyilatkozatoknak, mint amelyet például Munkácsi Bernátnál is több helyütt olvashatunk. A nyelvrokonok népköltészetének megismertetésével párhuzamosan fontosnak tartotta hangsúlyozni – a korra jellemző evolu-

³¹ Idézet: Mellesleg ebben az idézetben is megfigyelhető, hogy a „lappónok” is a hunok utódaiként tűnnek fel, akik egyszerűen rossz irányba, azaz a zord észak irányába kanyarodtak a közös ősök szétválásakor.

³² *Vasárnapi Ujság*, 1882. július 9., 443. /28. sz./

cionista kultúra- illetve társadalomfejlődési modellel, és természetesen a klímaelmélettel szemben –, hogy (ld. a kiemelt részt):

„[...] tovább haladva a nagy elődtől járt kincses telepen, fölszínre került számos új, az ismertekhez hasonló s részben különmemű becses gyöngy is, melyek együttvéve a Reguly-féle hagyatékkal érdekes és nagy-szerű világításban tüntetik föl a vogul nép szellemi életét és múltját s mint különösen egy ugor népnek alkotásai hivatva vannak, hogy újabb fényes bizonyosságul álljanak Európa tudós világa előtt arra nézve, hogy *a nepeknek szellemi képességére nem a földrajzi és ethnologiai viszonyok a döntő tényezők.*” (MUNKÁCSI, 1889, 208.) [Kiemelés: T. I.]

Amikor a finnugor népekhez fűződő kapcsolatokról fenntartásokkal beszélnek egyes szerzők, fontos figyelembe venni, hogy a 19. századi értelmiség gondolkodását milyen, az északi népekkel kapcsolatos sztereotípiák befolyásolták (persze ebbe a képbe nemcsak a szibériai finnugorok, vagy az észak-európai számik/lappok, de egész Skandinávia lakossága beletartozott).³³ A különböző égtájak erőteljes minőségi kategóriák voltak (akkor is), az európai erős nagyhatalmakat képviselő nyugat, az idealisztikus, a magyar származástudattal összefűződő kelet mellett a rideg, civilizálatlan, elmaradott, „vademberek”³⁴

³³ Mindez még a 20. századi gondolkodásban is tetten érhető, ahogy azt a következő Kosztolányi-idézet is tanúsítja: „*Elszakadtak tőlünk, a vaksi északi fokra, a féléves sötétségbe, a szavaik elsatnyultak és a felismerhetetlenségig ficamodtak,* az étlapjukon csak a kenyér, a halzsír szerepel a szemük lenkék lett, *de a nyugalmuk és a taglejtésük beszél, ezt nem felejtették el,* s az önfeladás pillanataiban úgy mozognak, mint a szegedi paraszt, aki áhítatosan és ünnepien megszegi a kenyeret.” (KOSZTOLÁNYI, 1913, 67.) [Kiemelés T. I.]

³⁴ A *Vasárnapi Ujság*ban 1873-ban megjelent jellemzés a korabeli, általános sztereotípiákat hozza a számikról: „bőrökbe öltözött törpe alakú, lapos ábrázatú, a messze éjszokról való emberek jelentek meg, kik közül, hogy egyik nő, se öltözete, se arca el nem árulta. Az egyik vendég, ki 23 éves, olyan mint nálunk egy 10–12 éves gyermek.” A 15 évvel későbbi tudósításban, a számik első állatkerti feltűnéséről pedig (rövid hírként) így számolt be a *Vasárnapi Ujság*: „A legszelídebb fajtájú vademberek mutogatják magukat az állatkertben.” (1888, 35, április 22., 286. /17. sz./) Ugyanebben a lapban találkozunk szépítő, a nyelvrokonnal szimpatizáló, és a civilizálatlan képzettel szembehelezkedő leírásokat is: „Mi azalatt ama pompás, szingazdag öltözékekben gyönyörködtünk, melyekkel a família fölékesítette magát; az öreg lapp római süvegében, kihajtott, testhez álló kabátjában és nagy, szánforma czipőjében ; a vigyorgó Andersdolter mama özvegyes fekete ruhájában, melyet csak alul tarkított egy széles piros sáv s a bájos Britta csont «jou-jou»-ban [a francia szó jelentése itt: apró, finoman megmunkált használati tárgyak és díszek, amelyek a női öv tartozékai] a melyek övéről lefityegtek.” Tehát egyazon sajtóorgánumon belül is változatos hangok szólnak meg, így egy negatív mérleg felé billenő sajtó-kommunikáció a nyelvrokonság tényével kapcsolatban nemcsak Arany lapjainak tanúsága alapján, de más korabeli újságok révén sem igazolható. A 19. század sajtóirodalmának anyagában az

által lakott észak képe is ott volt a fejekben. Az északról érkező népköltészeti alkotásoknak éppen ezért komoly missziós küldetése is volt, nemcsak a magyar irodalom, hanem általában a magyar közvélemény területén. A költészet értékmérővé, a finnek megmértetésének fő terepévé vált. A finn irodalom etnográfiai jellegű tartalmait szintén nagyító alatt vizsgálták. A finn népköltészet azonban nemcsak az Arany szerkesztette folyóiratokban foglalt el fontos helyet, vagy kapott pozitív megítélést. A *Vasárnapi Ujság* tudósításai például az északiságra vonatkozó, régebről örökölt sztereotípiák „reklámozása” mellett sem tekinthetők ellenségesnek, és a finn népköltészetől nem tagadták meg a választékosan elismerő szavakat, amint az alábbi idézetből is kitűnik:

„Tudomásunk szerint egy nemzetnél sincs annyi költő, mint a finn nemzetnél, s bár az itteni nép költészeti tehetségének szüleménye, a milly hamar s váratlanul jöve napfényre, oly hamar feledésbe merül, mindamelllett az elismerés, méltány s megbecsülés szavát idézi elő. – Költészethezi hajlamukat a nagy szám s változatosságban szájról szájra járó példabeszéd is eléggé tanusítja, melly nem ritkán mély gondolati jelentőségre utal. A beszéd oly kifejelett, jó hangzatu s értelmü minden egyes pór szájában, hogy beszédét csekély változtatással azonnal utána lehet nyomatni; a czikornyás, keresett, s érthetőséget zavaró kifejezés inkább a főbb rendűek sajátja. Összehasonlítva e szavakat népünk költészetével, valljon nem találunk-e e két nemzetben, ha legalább érzelemvilági rokonságot is. Hány nálunk a rögtönző a nemzet alsóbb osztályában? Kik az annyira, bájos s érzelmeteljes népdalaink szerzői? A finn költészetben kifejtett búskomor érzemény, nem a szűkkeblű, lenyomott, vagy tán henye lélek kifolyása, ez benső természeti s ép hangulat, melly sokszor gúnyos irányúvá válik. S ez nemzetünkre szintén alkalmazható jellemvonás, melly majd minden dallamaiban, nemzeti zenéjében oly kiváló szerepet játszik.”³⁵

Műfordítás a hitelesség, a domesztikáció és a nevelés jegyében

A fordításokkal kapcsolatos elméleti megfontolások legalább két fontos szálon szölktek a 19. század folyamán: az idegen domesztikációjának, azaz az idegen nyelvű irodalom magyar tolmácsolásának, és a saját, a paraszti, népi nyelvhasználat, a népköltészet interpretálásának mikéntjéről. Az utóbbi eseté-

„északiságra” vonatkozó sztereotip fordulatok felhasználása mellett is inkább a semleges (és számos alkalommal pozitív) viszonyulások túlsúlyáról beszélhetünk.

³⁵ DR. F: *Vasárnapi Ujság*, 1, 1854. május 21., 96. /12. sz./

ben arról folytak viták, hogyan használható fel az elit irodalom számára a nép ajkáról gyűjtött költészet. A többek között Kölcsey által képviselt vélemény szerint a népi/népies stílust kell megfelelően átültetni a modern irodalomba, míg mások, például Bajza József maguknak a népi alkotásoknak a „felemelését” szorgalmazták. Az idegenből érkező irodalom tolmácsolása a magyar közönség számára pezsgő fordításelméleti vitát indított útjára, és a külföldi népköltészeti alkotások fordításában mindkét felvázolt kérdéskör (hazai, népi, tájnyelvi sajtóságok felhasználásának és az idegen nyelv megfelelő lefordításának problémája) kumulálódott. Erre utalnak Eisemann György sorai, melyek szerint „a romantika formatudata számára a népies hang idegen hangot jelentett: megszólalásának mássága egy addig ismeretlen múltat, vagyis egy újonnan fölismert anyanyelvi szubkultúrát, mint historikus előzményt aktualizált” (EISEMANN, 2014, 104.).

A fordítás normáinak felállítása természetesen elválaszthatatlan volt a magyar nyelv standardjának kialakításától. Az utóbbi folyamatban pedig két különösen fontos vezérfonal fogalmazódott meg a 19. század közepére. Az egyik a magyar nyelv tisztasága körüli diskurzus, amelynek fő gondolatai arról szóltak, hogy az idegen nyelvi hatásokat, latinizmusokat, de még inkább a germanizmusokat minimálisra kell csökkenteni. Brassai Sámuel számos esszéjét szentelte ennek a kérdésnek, és a nyelvújítási alkotásokat is súlyos bírálattal illette. A nyelvhelyességgel kapcsolatos élénk vitáknak köszönhetően születtek olyan művek a 19. század második felében, mint például Szarvas Gábor *Magyartalanságok* című értekezése (1867), illetve Simonyi Zsigmond *A magyar nyelvújításról* címet viselő, a reformkori törekvésekre immár több évtizednyi távolságból visszatekintő értékelése (1875). Ezek a művek egyre szélesebb körben irányították a hibátlan magyar nyelvhasználat kérdéseire a figyelmet. A másik fontos vezérfonal tulajdonképpen az előzőnek leágazása, hiszen a magyar nyelv mesterkéeltségtől, idegenszerűségtől való megtisztításához az ideális mintát a népnyelv, ezáltal a nép költészete szolgáltatta. (Erre utalnak a fentebb már idézett sorok a *Vasárnapi Ujság* szerzőjétől.) A népies stílus felértékelődéséről szólnak Riedl Arany János költői nyelvét jellemző sorai is:

„Ez alaptehetséghez Aranynál még különböző körülmények járultak nyelvének fejlesztésére és öregbítésére. A nép közt nevelkedett, a nép közt töltötte el élete legjavát. Ez az érintkezés meglátszik mindenekfelett költeményei nyelvén, mely tele van népies szólammal és népies szóköltési fordulatokkal. A mit még le nem írtak soha, a mi könyvben még elő nem fordult, azt nagy merészséggel és nagy ízléssel beviszi a magas szárnyalású költészetbe. A népiesség – Arany nyelvének ezen szembe-

szökő sajátossága – minden irányban mutatkozik nála: a népies nyelv egyes hangtani sajátásaival ép úgy él, mint bizonyos alaktani formáival; irodalmilag még el nem koptatott szókinccsét ép annyira tudja értékesíteni, mint fordulatait és mondatszerkezetét.” (RIEDL, 1887, 260.)

Ebben az eszmei diskurzusban azonban komoly feszültség, sőt ellentmondás feszült, ahogyan arra Tolcsvai Nagy Gábor is felhívja a figyelmet. A 19. század közepére, tehát pont Arany szerkesztői tevékenységének idejére a kodifikált standard irodalmi nyelv „komoly tekintélyt szerzett a népnyelvvel szemben, amit csak részben ellensúlyozott az irodalmi népiesség, illetve a nyelvjárássok, a népnyelv továbbra is »tisztá forrásként« értelmezése” (TOLCSVAI NAGY, 2010, 17.). Ez a feloldhatatlan kettősség tükröződik a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* számos írásában, amelyek a népköltészet és az elit irodalom összehasonlításának, összehangolásának kérdésre irányultak. A két irodalmi terep metaforáiként sokszor a „közeli” és a „távoli”, a „földi” és az „égi” szolgáltak, utalva a nép költészetének „egyszerű” és a hétköznapi életből vett tárgyaira, szemben a műköltészet ettől eltávolító, magasztos témáival. Ennek egyik jellemző kritikáját olvashatjuk a következő idézetben: „Ballada-írónk, tiz közül kilenc esetben, megolvass a históriából egy nevezetes tényt: ez s amaz hős miképvette be a várat, hogyan vágta le ellenségét, mily vitézül esett el, kevesed magával roppant tulerő által elboritva. stb. gondolja ez neki jó tárgy.”³⁶ A hétköznapi tematika és a népi költői eszközök piedesztálra emelése, a naiv pátosz megtalálása, az egymástól távolra szakadt költői világok közelítésének igénye egyre határozottabban fogalmazódott meg a 19. századi irodalmi lapokban, így Aranyánál is. Ennek a szemléletnek köszönhetően került rögtön középpontba Petőfi költészete, valamint figyeltek fel olyan külföldi szerzőkre, mint a paraszti származású Robert Burns, aki költészetében ideálisan vegyítette a tájnyelvi sajátosságokat, a helyi, népi témákat a magas irodalmi stílussal. Ezzel szoros összefüggésben fogalmazódott meg a tehetség 19. századi definíciója: a közös, nemzeti (értsd: népi) eszköz- és tudástárat mesteri módon felhasználó, nem pedig egyéni témákat és stílust alkalmazó alkotó. A Shakespeare műveinek lefordítását megelőző és kísérő elméleti viták kapcsán magával Shakespeare-rel kapcsolatban is többször megfogalmazódott, hogy nagysága éppen abban állt, hogy „saját korával és nemzetével egygyé vált szív és lélek”, azaz eredetiségének és tehetségének „lényege nem a másoktól való különbözés, hanem inventív viszonyulás ahhoz, amit a költő másoktól kap, vagy kaphat” (TÖRÖK, 2005, 31.). Shakespeare népszerűsége részben annak volt köszönhető, hogy kreatívan élt a hagyomány által „készen szállított” anyaggal, műveiben felhasználta

³⁶ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 22, 1861. október 2., 343.

a szóbeliségből is ismert elemeket. „A költőnek – olvashatjuk a *Szépirodalmi Figyelő*ben – nemzeti hagyományokat kell készen birnia; ezekre épít, s viszont, művészetének ezek szolgálnak mértékül”.³⁷ A herderi álláspontot továbbörökítve a 19. századi irodalmárok a műköltészet megújulásának forrását és feltételét tehát a népköltészetben látták (RUTTKAY, 2016, 24.). Továbbá:

„Az idealizált, gyengéd Burns fontos nemzetközi mintaként szolgálhatott ebben a konstrukcióban (...) 1870-ben Szana Tamás (a Petőfi Társaság titkára) Burnst »csupán népköltő«-ként írja le, »de a szó legnemesebb és legtisztább értelmében«: »A mű- és népdal közti különbség nála alig érezhető s éppoly kevésbé kacérkodik a bölcsész gondolatmélységgel, mint az erőszakolt naivsággal és népiességgel, mely könnyen válhatik köznapivá és póriássá.« (...) Gyulai Pál szerint például, »a legsikerültebb balladákat s balladaféléket azon költők írják, kik főleg a népköltészet hagyományain növekednek, így az angolok között Burns, a francziák közt Béranger, a németek közt Goethe és Uhland, közöttünk Arany.« (RUTTKAY, 2016, 22.)

A népiesség tematika tehát bekapcsolódott egy nemzetközi diskurzusba is. A nagyszabású Goethe, Shakespeare, Burns stb. fordítási projektek célja a nemzeti nyelv formálása, fejlesztése mellett a népművelés volt. Az irodalmi lapok voltak a szócsovei a külföldi irodalmaknak és népköltészetnek, és mindez nemcsak pusztán szövegfordítások révén valósult meg, hanem a művek történeti, társadalmi és kulturális kontextusának bemutatásával is. Számos, folytatásokban közölt hosszú esszé szenteltek egy-egy szerző vagy mű részletes ismertetésének. Mindehhez a legmegfelelőbb irodalmi formát a korszakban kibontakozó esszé műfaja biztosította. Azonban az idegenből érkező irodalmi művek ismerőssé tételének, a kulturális fordíthatóságot és a célközönség befogadását könnyítő értelmezések bemutatásának ekkoriban is megvolt már a maga tágabb kontextusa, irodalmi előzménye. Jól tükrözi ezt a 19. század közepétől keletkezett idegen nyelv tanítását/tanulását szolgáló nyelvkönyvek felépítése. A nyelvtanulás ugyanis részben irodalmi szövegek olvasása és fordítása révén történt, emellett az ismeretszerzés kötelezően kiterjedt az adott ország kultúrájára is. Ennek eszmetörténeti háttérében megemlíthető pl. a híres német nyelvész, Wilhelm von Humboldt azon véleménye, miszerint az adott nyelv és az adott kultúra ismerete egymást feltételezik. Humboldt munkásságának ismerete jellemző volt a 19. század közepén élő magyar értelmiség köreiből, pont a fordítási problematikával kapcsolatban a *Szépirodalmi Figyelő* is hivatkozta nézeteit:

³⁷ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 2, 1862. május 15., 66.

„[...] azt pedig egy próbált vitéztől, Humboldt Vilmostól, kölcsönözöm, kinek tekintélyét, reménylem, egy nyelvész sem fogja kétségbe hozni. Gyakran megjegyezték – mond kezesem – s fürkészet szintűgy, mint tapasztalás, megállapítják, hogy nem tekintve azokat a kifejezéseket, melyek csupa testi tárgyakat jelelnek, egyik nyelvnek egyetlen-egy szava sem tökélyesen egyenlő egy másikéval. A különböző nyelvek e tekintetben csak meg annyi synonymiák (hasonszavak) rendszerei, mindenik valamennyire máskép, e vagy ama mellék-határozással, az érzemények létráján egy lépcsővei feljebb vagy alább fejezi ki a fogalmat.”³⁸

A 19. század második felére tehát a nyelv és az „országismeret” oktatása erősen összekapcsolódott, a nyelvkönyvek az irodalmi szövegpéldákon túl etnográfiai, földrajzi és történelmi adalékokat közöltek a célnyelv beszélőiről (PELCZ, 2006, 97.). Arra is találunk példát, hogy folklórszövegre épült egy nyelvkönyv, mint például Josef Holtzmann németek számára készült magyar nyelv tanulására szolgáló segédlete, amely Gyulai Pál meseszövegét dolgozta fel folytatásokban (MÁTÉ, 2009, 49–57.). De megemlíthetjük a rokon nyelvek korabeli kutatását is, hiszen a kisebb finnugor nyelvek megismerése nagyrészt a népköltészeti gyűjtésekre épült. Ha csak Reguly és Munkácsi obi-ugor gyűjtéseit vesszük alapul, hazahozott nyelvi mutatóványaik jelentős része folklórszöveg volt.

Visszatérve a külföldi mű- és népköltészet magyar tolmácsolásához, szót kell ejteni a korabeli szövegközlési gyakorlatról. Bár a hitelesség, a szöveg-hűség fontossága már előfordul több szerzőnél, például Lévy Józsefnél a skót balladák közreadása, Aranyánál egyes Burns-fordítások kapcsán, a magyarra fordított szövegekben mégis inkább az esztétikai szempontok és az érthetőség elvei dominálnak, azaz a célközönség számára lehetőségessé tenni a szöveg lehető legteljesebb befogadását. A szöveg-hűségről és a nyelvi-formai minőségről szóló diskurzust jól szemléltetik azok a (részben pejoratív) szinonimák (lásd mindkét idézet kiemelt részeit), és kritikus, ironikus megszólalások (mint a második, Brassaitól származó idézet), amiket a fordításokra vonatkozóan használtak a *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain:

„Burns Robert néhány *utánzása* (fordítás) is van e gyűjteményben, mely megérdemli, hogy felé forduljon a közfigyelem.”³⁹

Hiszen időszaki sajtónk forgó tökéjében alig van egy divatosabb rovatszám, mint im e kifejezés: „műfordítás.” Megjelen egy vagy más lap-

³⁸ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 48, 1861. október 3., 754.

³⁹ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 27, 1861. május 9., 422.

ban vagy havi füzetben egy *átnyelvitett beszélyke vagy költeményke*, és ha más nem, az illető szerkesztő azonnal reá süti a műfordítás bélyegét. A sütés alatt ugyan a fordító helyett a criticus olvasó hunyorog nem egyszer; de gyakori és biztos használata mégis csak arra mutat, hogy mi már egészen tisztában volnánk a fordítás fogalmával elméletileg és gyakorlatilag.” (BRASSAI, 1861a, 289.)

A *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* is nagyon tág teret adott a fordítási kérdésekről szóló vitáknak. A *Figyelő* egymást követő öt száma *Mégis valami a fordításról* címmel Brassai szigorú véleményét mutatta be e kérdéskörben, amelyre szintén öt terjedelmes részletben közölte a folyóirat Arany reflexióit *Visszatekintés* címmel. Ezek az írások legalább annyira szólnak a műfordítás problematikájáról, mint a magyar nyelv normarendszerének kérdéseiről, a tájnyelvi szavak köznyelvivé/irodalmivá tételétől a grammatikai kérdéseken át az ortográfia problematikájáig. *Kazinczy nyelvújításának*⁴⁰ is hat számban szentelt Arany központi helyet, és a fent említett írások mindegyike „vezércikk”-ként jelent meg a *Figyelő*ben. Korántsem volt tisztázott tehát, hogy mit és hogyan lehet műfordítás címén közreadni, hosszú tudományos és irodalmi vita előzte meg például a Shakespeare-művek lefordítását. A későbbiekben látni fogjuk, hogy bizonyos témák (nemcsak a lehetséges politikai cenzúra miatt) kerülendők voltak, aminek az okát Brassai megfogalmazásában tolmácsolhatjuk: „Fordításoknak nálunk az izlés fejtésire és nemesítésire kell szolgálni” (BRASSAI, 1861a, 290.). Mielőtt a tematikára vonatkozó kérdéseket felvázolnám, röviden áttekintem milyen nyelvi, formai és stilisztikai megfontolások merültek fel a műfordításról szóló diskurzusban. „Legyen a fordítás nemzeti-es!” – írja Brassai. Továbbá:

„Mellőzve minden más epithetumokat, mint művészi, szolgálai, szabad, remek vagy legényi, még napszámosi is, azt hiszem, vitátlan lényeges vonás gyanánt állithatjuk fel az eredetihez való hűséget [...] Határozzuk meg hát: melyek azok az országlási pontok, mikre nézve teljes hűséggel tartozik a fordító az ő fejedelmének, az eredeti műnek. Én csak kettőt bírok lelni : a gondolatot és a stílt, ez elválhatlan ikerpárt. [...] Következőleg ha az eredeti írónak a gondolatját rajzban és színezetben a fordító átadja a maga nemzetének, evvel a fordítói hűségnek tökélyesen eleget tett.”⁴¹

⁴⁰ Ebben a sorozatban is az egyik írás kifejezetten a fordítás problematikájával foglalkozik *Kazinczy mint műfordító címmel* (IMRE, *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 2, 1861. november 14., 113–119.)

⁴¹ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 27, 1861. május 9., 418–419.

„Egyetlen kötelessége a fordítónak, magyarul, nemzetiesen magyarul írni. Más szóval: a fordítás olyan legyen, mintha a szerző az ő egész egyéniségével, képzelődésével és eszével tiszta magyar és magyarul beszélő családban nevedkedve, magyarul írta volna az illető munkát, úgy magyarul, hogy azon semmi idegen iz se érezzék.”⁴² [Kiemelés T. I.]

A „nemzeties” fordítás szükségességét azért (is) emelte ki ennyire Brassai, mert szerinte a magyartól idegen nyelvi elemek pont a fordításoknak köszönhetően gyökeresedtek meg.⁴³ A nyelvrontásban a nyelvészek és a fordítók felelőségét hangsúlyozta, ami újra megerősíti azt a korabeli köteléket, amely a magyar nemzeti nyelv ürügyén a nyelvészetet és az irodalmat egybefűzte. A korabeli gondolkodásban tehát a fordításoknak fontos felelőssége volt a nemzeti nyelv erősítésében vagy gyengítésében. Erről így vallott Gyulai Pál: „A fordításnak és átdolgozásnak elvi ellenzése nemcsak műveltségünknek ártana, hanem ártana nemzetiségünknek is, mert a fordítás a nemzetiségi eszme kifolyása, s gyengítése az idegen nyelv beolvasztó erejének.” (GYULAI, 2008, 243.)

Ahogy korábban már utaltam rá, az irodalmi nyelv fejlesztésének két fő útja a külföldi és a saját népi irodalom megfelelő módon történő „beemelése” volt. A mikéntről azonban élénk viták folytak, és a fordítás metaforája a saját népköltészeti szövegek esetében is relevánssá vált. A szövegközlési gyakorlatra vonatkozó fontos, kifejezetten a népköltési szövegek kiadását érintő problémára világított rá Lévay Józsefnek a skót balladákat bemutató írása.⁴⁴ Érdekes módon Lévay erősen bírálta a 18. századi szöveggondozási és kiadási eljárást, jóllehet annak számos vonása, pl. a szövegek átírásának, kiegészítésének, vagy éppen rövidítésének gyakorlata átörökítődött a 19. századra, és a szerzői jog, a honoráriumok szabályozása, ezzel együtt az eredetiség elvi szabályozása még kiforratlan volt (VOIGT, 2010, 152.). A folklórszövegek esztétikai alapon történő válogatása, a gyűjtő, kiadó publikálás előtti javítása és átdolgozása általános eljárás volt a 19. század közepén, és még azt követően is hosszú ideig.⁴⁵ Ezért is előremutatóak azok a gondolatok, amelyekben Lévay nagyító alá veszi az előző század skót balladagyűjteményeinek hiányosságait:

⁴² *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 28, 1861. május 16., 433.

⁴³ Pl.: *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 30, 1861. május 30., 465.; 2, 9, 1862. július 3., 130.

⁴⁴ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 1, 1862. május 8., 1–4.; 2, 2, 1862. május 15., 17–20.; 2, 3, 1862. május 22., 33–36.

⁴⁵ Még a 20. századi népmese kiadás során is megfigyelhető az eufemizáló szövegalkotás, illetve a közízlést, jó modort túlságosan sértő részletek elhagyása (MILBACHER, 2000; GULYÁS, 2010).

„A skót nemzeti költészet régi maradványait már egy századdal ez előtt kezdé gyűjtögetni Allan Ramsay. – Költői érdeme elvitázhatlan; de *gyűjtői s kiadói kötelességét nem úgy fogta fel s nem úgy teljesíté, mint az ügyre nézve kívánatos vala. – Kénye-kedve s a divatozó izlés szerint módosította, színezgette, változtatta a hozzá került ó-anyagot, – mi által nemcsak rossz példát nyujta, de fölötte megnehezíté az utódok eljárását is, kik e költői emlékek összegyűjtésében minden áron a tiszta eredetinek fölismerésére törekedtek.*” [Kiemelés T. I.]⁴⁶

A recenziót tovább olvasva persze kiderül, hogy az adott anyagtól nagyon eltérő tárgy és nyelvi stílus alkalmazásában látott inkább kivetnivalót, mintsem az esztétikai megfontolásokban általában. Jól bizonyítja ezt, ha az egyik Burns fordítását⁴⁷ összevetjük az eredeti szöveggel, amelyből bizonyos részeket egyértelműen elhagyott. Mégpedig a közízlést sértő sorokat, hiszen a publikációknak erkölcsi és morális követelményeknek kellett megfelelniük.⁴⁸ Ruttkay Veronika tanulmányában bemutatja, hogy mennyire kirívó eset volt, amikor Arany János Léwayval (és más fordítókkal) ellenben lefordította Burns következő versrészletét:

Ott három ügyvédnek a nyelve
Sok rongy-hazugsággal bélelve;
Rohadt papszívek feketén
Búzlóttek minden szegletén;
S több iszonyúság, fürtelem,
Hogy elsorolni vétkelem
(ARANY, 2003, 600.)

Ruttkay véleményét idézve, Arany a 19. századi kiadói gyakorlattal szemben „többször megtagadta, hogy az erkölcs vagy a jóízlés nevében cenzúrának vessen alá egy-egy művet”. Amikor a fent idézett sorokat megjelentette a *Budapesti Szemle* hasábjain „nem egyszerűen lefordította a kérdéses passzust, hanem a kihagyással szemben foglalt állást.” (RUTTKAY, 2016, 16.)

A folklórisztika tudománytörténetében evidenciaként szerepel a folklór-szövegek esztétikai alapon történő válogatásának gyakorlata, és a szó szerinti megjelentetés helyett az átírt, megvágott, kiegészített változatok közlése (lásd

⁴⁶ *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 1, 1862. május 8., 2.

⁴⁷ A vers Arany fordításában jelent meg kihagyás nélkül, *Kóbor Tamás* címmel.

⁴⁸ Többek között azért is, mert követendőnek tekintették azt a skót, svéd és finn példát, miszerint az iskolai tananyagba be kell vonni a népköltészeti alkotások oktatását is.

például GULYÁS, 2011a; 2011b; 2015). Természetesen a hitelesség a 19. században a magyar nemzeti nyelv megfelelő használatára, és nem az eredeti változathoz való betű szerinti ragaszkodásra vonatkozott. A tudománytörténeti áttekintésekben azonban ez a kiadói eljárás – tudomásom szerint – sosem került közvetlen összefüggésbe a külföldi műalkotásokkal kapcsolatos gyakorlattal. E nélkül azonban az értelmezés könnyen billenhet abba az irányba, hogy a népköltési szövegeket nem tartották eléggé jónak, irodalmilag fogyaszthatónak és a magyar nemzeti karaktert „nyers” formájukban, javítások nélkül is emblematizálni képes alkotásoknak. Ha figyelembe vesszük, hogy nem csak a folklór, hanem az egyedi szerzőséghez kötődő, külföldi műalkotásokkal is hasonlóképpen jártak el, teljesen más megvilágításba helyeződik a korabeli gyakorlat. Az irodalmi publikációknak ugyanis (legyen szó népköltészeztől vagy külföldi műköltészeztől) fő rendeltetése a standard magyar nyelv kialakítása, és a közönség művelése, nevelése volt. Az illetlennek érzékelt (pl. antiklerikális vagy obszcén) tartalmak gyakran kimaradtak a közlésekből, máskor pedig éppen a magyar közönség számára érthetetlennek vélt részeket átírással „domesztikálták”.

Összegzés

Tanulmányomban a nyelvrokonság, a népköltészet és a fordítás tematikájának szoros 19. századi összefonódását kívántam szemléltetni. A három terület együttes tárgyalása mellett számos érvet sorakoztattam fel. A vizsgált korszakban a különböző (nyelvészeti, irodalmi) diszciplínák egyértelmű elválásáról még nem beszélhetünk, és az alkotók személyében is megfigyelhető a hármas tematika erőteljes „együttállása”. Ugyanazok az irodalomban is tevékeny emberek dolgoztak a folklórszövegekkel, akik a nyelv megreformálásáról és a műfordításokról szóló diskurzust alakították. A nyelvészeti felhasználású és nyelvoktatásra szánt szövegeknél is elvárás volt az irodalmi igényű közreadás, például a finn olvasókönyvek Kalevala fordításaiban, vagy a hanti, manysi népköltészeti szövegek magyar nyelvű megjelenései esetében. Brassai számos alkalommal hangsúlyozta a nyelvészek és a fordítók (írók) közös felelősségét. A rokon nyelvek megismerésére irányuló nyelvészeti gyűjtések valójában folklórgyűjtések is voltak. A nyelvrokonság paradigmájának kidolgozása jelentős mértékben épült a Reguly, Munkácsi és mások által gyűjtött népköltési szövegekre. Mindemellett e szövegek irodalmi értékét is hamar felismerték, amint az Arany által szerkesztett számos írásból is kiderül. Arany már az 1860-as

évek elején, amikor még alig létezett a Kalevalának néhány lefordított részlete, sajnálattal adott hangot annak a méltánytalanságnak, hogy ezek a szövegek egyelőre csak a finnül tanulók segédletei, holott sokkal szélesebb körű nyilvánosságot érdemelnének. Ennek köszönhető, hogy a *Szépirodalmi Figyelő* elsők között közölt nyomtatásban Kalevala részleteket. Az idegen nyelvű folklór és műköltészet küldetése az irodalmi érték felmutatásán és megismertetésén túl kulturális és etnográfiai adatok közvetítése volt, továbbá a „néplélek” illusztrálása, amely erősen kapcsolódott a népek rokonságának kérdéséhez is.

A fordítások válogatása mintaként szolgált a nemzeti irodalomhoz. A figyelem olyan szerzőkre irányult, mint Shakespeare, Burns, Goethe, akik példaként szolgáltak a népies nyelvezet és stílus, valamint a műköltészet ideális összekötéséhez, a közösségi műfajok és az egyéni szerzőség, kreativitás idealizált viszonyához. A korabeli fordítások létrehozói általában éltek mind a cenzúra, mind a szabad szövegalakítás gyakorlatával. Ezzel összefüggésben megállapítható, hogy a népköltészeti szövegek válogatása, az adott korszak irodalmi ízléséhez igazítása, a köznevelést célzó igényeknek való megfeleltetése, valamint a szövegek szabad átírási gyakorlata egy jóval tágabb, a műfordításokat is jellemző – részben klasszicista, részben nemzeti – diskurzusba illeszkedett.

IRODALOM

AJÖM

- 1952 *Arany János Összes Művei VI. Zsengék, Töredékek, Rögtönzések.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1962 *Arany János Összes Művei X. Prózai művek.* Szerkesztette KERESZTURY Dezső. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1964 *Arany János Összes Művei XIV. Hivatali iratok 2. Akadémiai évek.* Szerkesztette KERESZTURY Dezső. Sajtó alá rendezte GERGELY Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1968 *Arany János Összes Művei XI. Prózai művek 2. 1860–1882.* Szerkesztette KERESZTURY Dezső. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ARANY János (A. J.)

- 1861a Visszatekintés. I. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 36, július 11., 561–567.
- 1861b Visszatekintés. II. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 37, július 18., 577–580.

- 1861c Visszatekintés. II. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 38, július 25., 593–596.
- 1865 A vajon kérdéséhez. *Koszorú*, 3, 24, június 11., 570–572.
- 2003 *Arany János összes költeményei I. Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Márton. Budapest, Osiris Kiadó.
- ARANY László
- 1867 Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle*, 8. kötet, 40–66.
- BERECZKI Gábor
- 2010 Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: HONTI László (főszerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. 33–48. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- BRASSAI Sámuel
- 1861a Még is valami a fordításról. I. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 19, március 13., 289–291.
- 1861b Mégis valami a fordításról II. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 28, május 16., 431–436.
- 1862 Nyelv és nyelvészet. *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 9, július 3., 129–131.
- DEÁK Ágnes
- 2017 „mint toronyból a bakter” – Arany János folyóiratai „nemzeti és társadalmi kérdések” erőterében. In: CIEGER András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*. 153–194. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Könyvkiadó.
- DOMOKOS Péter
- 1998 *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, Universitas Könyvkiadó.
- EISEMANN György
- 2014 Az idegenség elsajátítása – a saját idegensége (Identitás és individualitás feszültsége a romantikus és modern lírában). *Műhely*, 37, 5–6, 103–107.
- GULYÁS Judit
- 2010 Szövegalakítási eljárások a népmese kiadás során. A „Rózsa elfelejti Ibolyát” mesetípus nagyszalontai kézirat és kiadott variánsai. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. 313–334. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Folklór a magyar művelődéstörténetben/
- 2011a A magyar folklorisztika előzményei (1782–1848). In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz I.1. Táj, nép, történelem*. 127–142. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2011b Hitelesség, hamisítás, textualizáció. A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita. In: BENEDEK Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*. 25–46. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

2015 A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása. In: NEUMER Katalin (szerk.): *Médiák és váltások. Identitások és médiák II*. 11–29. Budapest, MTA BTK Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó.

GYULAI Pál

2008 A fordításról. In: JÓZAN Ildikó (szerk.): *A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*. 240–246. Budapest, Balassi Kiadó.

HALASY-NAGY Endre

é. n. *A finnugor elméletről*. (http://www.magtudin.org/Halasy-Nagy_Endre_A_finn-ugor_elmeletrol.pdf – utolsó letöltés: 2018. október 10.)

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

2016 [Arany János széljegyzetei az Europa – Chronik der gebildeten Welt című folyóiratban] A sorozatról és a jelen kötetéről. In: KOROMPAY H. János (szerk.): *Folyóiratok 1. Lapszéli jegyzetek* (kritikai kiad.). 7–89. Budapest, Universitas Könyvkiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet. /Arany János Munkái 1./

HEGEDŰS József

1998 Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet I–II. *Magyar Nyelv*, XCIV, 3, 283–292.; 4, 385–398.

J. L.

1862 Goethe és Shakespeare. *Szépirodalmi Figyelő*, 3, 15, február 13., 225–228.; 16, február 20., 241–244.; 17, február 27., 257–260.; 18, március 6., 273–275.

JÓKAI Mór

1990 Mahizeth. Lappón ösmonda. In: *Az istenhegyi székelly leány. Válogatott elbeszélések*. Válogatta és a szöveget gondozta: NAGY Miklós. 7–21. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

KERESZTURY Dezső

1987 „Csak hangköre más.” *Arany János 1857–1882*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

KOSZTOLÁNYI Dezső

1913 Lapp atyafiak. *Élet*, 1913. január 19. 67.

KOZMÁCS István

2012 *Munkácsi Bernát élete*. h. n.: AB-ART

KOVÁCS Sándor István

2000 „Batu Kán pesti rokonai” és a „Tatárjárás” Halason. *Forrás*, 32, 11, 68–78.

KÚNOS Ingácz

1872 Budenz József. *Vasárnapi Ujság*, 17, március 16., 1–2.

MÁTÉ Judit Eszter

2009 Egy magyar nyelvkönyv a 19. század végéről. Josef Holtzmann: *Methodischer Unterricht in der ungarischen Sprache* (1880). *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*, 1, 2, 49–57.

MIKLÓSSY János

1985 Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó. In: KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1, 1848–1867. 654–677*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MIKÓ Imre, gróf

1863 A Koszorú. *Koszorú*, 1, 1, január 4., 1–4.

MILBACHER Róbert

2000 „...Földben állasz mély gyökökkel...” *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs módszere és pórias hagyományának vázlatja*. Budapest, Osiris Kiadó. /Doktori mestermunkák/

MUNKÁCSI Bernát

1889 Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földjén. *Budapesti Szemle*, 60, CLV, 206–237.

NÉMETH G. Béla

1963 Glosszák. In: *Arany János Összes Művei XII. Prózai művek 3. Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. 349–360. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PELCZ Katalin

2006 A nyelvi minták megjelenési formái a 19. századi magyar nyelvkönyvekben. *THL2 – A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*, 1–2, 93–101.

RIEDL Frigyes

1887 *Arany János*. Budapest, kiadta Hornyánszky Viktor.

RUTTKAY Eszter

2016 Burns, Arany, Lévyay – avagy népiesség és/mint fordítás. *Irodalomtörténeti Közlemények*, CXX, 1, 3–30.

SIMONYI Zsigmond

1913 A magyar nyelv eredete és története. In: FERENCZI Zoltán (szerk.): *A magyar irodalom története 1900-ig*. 1–18. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.

Szász Károly

- 1861 KÜLFÖLDI NÉPDALOK Greguss Ágosttól, Kiadta a Kisfaludy-társaság. *Szépirodalmi Figyelő*, 1, 42, augusztus 22., 660–662.

SZEVEÉNYI Sándor

- 2015 A finnugor „mítosz”. In: Povedák István – Hubbes László (szerk.): *Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. 119–142. Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport.
- 2018 Finnugor konteo és a stigmatizált emlékezet. In: Povedák István – Hubbes László Attila (szerk.): *Tapasztalatból hallottam... Alternatív világképek. Összeesküvés-elméletek társadalomtudományi elemzése*. 75–90. Budapest – Szeged, Magyar Kulturális Antropológiai Társaság (MAKAT).

TOLCSVAI NAGY Gábor

- 2010 A „népnyelv” a magyar nyelv történeti értelmezésében. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. 15–28. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Folklór a magyar művelődéstörténetben/

TÖRÖK Zsuzsa

- 2005 Ralph Waldo Emerson Arany János Szépirodalmi Figyelőjében (Adalékok az esszé 19. századi honosításának történetéhez). In: Imre László – Gönczy Monika (szerk.): *Normakövetés és normaszegés 19. századi elméletekben és műfajokban*. 27–41. Debrecen, Debreceni Egyetem. /Studia Litteraria XLIII./

VÁMBÉRY Ármin

- 1870 Magyar és török-tatár szóegyeztések. *Nyelvtudományi Közlemények*, 8, 109–189.

VOIGT Vilmos

- 2010 Nyelvjárás és folklór. Vannak-e és mióta magyar nyelvjárási szövegek? In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. 147–160. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Folklór a magyar művelődéstörténetben/

ILDIKÓ TAMÁS

LINGUISTIC AFFINITY, LITERARY TRANSLATION, AND FOLK
POETRY IN THE COLUMNS OF *SZÉPIRODALMI FIGYELŐ*
(LITERARY MONITOR) AND *KOSZORÚ* (WREATH) EDITED BY
JÁNOS ARANY

In the literary journals edited by János Arany, I first examine how the issue of Finno-Ugric linguistic affinity, which sparked lively debates among contemporary intellectuals, is addressed. The discovery of Finnish folk poetry and the reception of its Hungarian translations were inseparable from the linguistic issues, and it also drew attention to the question of linguistic affinity in the wider literary and social context beyond the scientific discourse. In the second part of the paper, the concepts of folklore and fiction in contemporary life in the context of translation theory debates is being presented. While the publishing of the folk poetry and literature of other peoples raised numerous questions, contemporary debates centered on the importance of the language that embodies the spiritual constitution of a people/nation („folk character”) beyond the concepts of genre, author, or theme. The creation of the Hungarian literary language, the creation of an idealized mix of folk and elite literary style, and the reception of foreign literature were linked in many ways. The central issues of translation were „what should/ought to be translated?” and „should faithful interpretation, aesthetic interest, or educational intent be emphasized?” In this context, it can be stated that the adaptation of folk poetry to the literary tastes of the given era, its correspondence with the needs of public education, and the practice of free rewriting in the mid-nineteenth century fit into a much broader, partly classicist and partly national discourse.